

תוכן העניינים

7	דברי תודה
11	פתח דבר
17	הקדמה
53	שער ראשון: משפט יהודים משתפי פעולה במחנות העקורים
55	פרק ראשון: אמריקנים, גרמנים ויהודים
66	פרק שני: אקטיביזם פוליטי של יהודים
97	פרק שלישי: חשבון נפש קולקטיבי
165	שער שני: משפט יהודים משתפי פעולה בישראל
167	פרק רביעי: החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם
223	פרק חמישי: הליכים משפטיים בישראל
271	שער שלישי: בין קהילה למדינה
275	פרק שישי: האומנם נשאיר למשפט ההיסטוריה?
337	פרק שביעי: נאשם אחד, שני משפטים: שם וכאן
367	פרק שמיני: נשים נאשמות
409	אחרית דבר: על משפט וקהילה
421	מקורות וביבליוגרפיה
455	מפתח
	תקציר באנגלית

אינני יודע ואין לי עניין רב לדעת, אם במעמקי נפשי מקנן לו רוצח, אבל יודע אני שהייתי קרבן על לא עוול בכפי ולא הייתי פושע; אני יודע שהיו רוצחים... ואני יודע שלבלבל ביניהם לבין קרבנותיהם זו מחלה מוסרית.¹

הקדמה

הספר עוסק בהתמודדות משפטית עם התופעה של שיתוף פעולה של יהודים עם הגרמנים במחנות העקורים ובישראל. הויקה שבין התופעה של שיתוף פעולה יהודי ובין המשפט אינה מקרית. היא מבטאת את מעמדו של המשפט בקהילות יהודיות במשך הדורות, אך בו בזמן היא גם ביטוי להבנה כי התופעה הייחודית של יהודים שמילאו תפקידים במנגנון ההשמדה של הגרמנים בגטאות ובמחנות יכולה להוות אתגר לא רק לשיח ציבורי. הבנה זו היתה נחלתם הן של היהודים השורדים במחנות העקורים והן של המחוקק הישראלי.

אבל, ההתחלה לא היתה בשדה המשפטי. אפשר לאתרה במפגשים שהתרחשו בין ניצולים שזיהו בעלי תפקידים מן העבר, הן במחנות העקורים והן בישראל, לפני הקמת המדינה ואחריה. כך לדוגמה אירע ביום שמי בחודש מאי 1946, בעיצומו של משחק כדורגל על מגרש מאולתר על יד מחנה העקורים נויה-פריימן (Neu Freiman), הסמוך לעיר מינכן. במהלך המשחק זיהו כמה נשים את מי שלטענתן היתה ראש בלוק במחנה נשים באושוויץ-בירקנאו. במהומה שפרצה כמעט נפצעה האישה, ורק בזכות התערבותו של מנהל מחנה העקורים היא הצליחה להימלט מהמקום.² הקשיים במפגש עם יהודים אלה ליוו את הניצולים גם בישראל. בעיתונים הופיעו דיווחים דרמטיים על מפגשים בין ניצולי שואה

1 פרימו לוי, השוקעים והניצולים, עמ' 36.

2 עניין שיינברג (עקורים).

ובין ניצולים אחרים שהיו בעלי תפקידים בגטאות ובמחנות הריכוז. רובם ככולם כללו עימותים רגשיים ולעיתים לוו גם בפגיעות פיזיות. לא קשה לתאר את תחושתם של אנשים שזה עתה שוחררו מהמחנות כשפגשו בדרך מקרה באחד ממחנות העקורים – במטבח הציבורי, בבית הכנסת או בעצרת זיכרון – או בשלבים מאוחרים יותר ברחוב תל-אביבי, במסיבת בר מצווה, במסעדה או בבית החולים את מי שבעבר הלא-רחוק היו שוטר יהודי בגטו או "ראש בלוק" במחנה. ואולם בשני המקומות, במחנות העקורים ובישראל, נוספו לעימותים החברתיים הרגשיים והפיזיים גם עימותים משפטיים.

העיסוק המשפטי היהודי בתופעה זו התקיים במקומות שונים: בקהילות שהתארגנו מחדש הקימו הוועדים היהודים בתי דין של כבוד; וגם במחנות העקורים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה הקימו יהודים ניצולים טריבונלים יהודיים קהילתיים שבהם הועמדו לדין יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה. ההתמודדות המשפטית לא היתה ייחודית ליהודים. במדינות רבות הועמדו לדין משפטי פעולה עם הגרמנים כחלק מהגל הלאומי ששטף את אירופה לאחר המלחמה. פעולות של נקמה והוצאות להורג התקיימו בצרפת, באיטליה ובמדינות אחרות במערב אירופה ובמזרח גם לפני שוך הקרבות. לאחר פירוק לוחמי המחנות מנשקם ולאחר שחלפה המהומה של תודשי השחרור הראשונים, היה ברור שעל המוסדות המדינתיים הרשמיים לקחת עליהם את התפקיד של ענישת משפטי הפעולה באמצעות העמדתם לדין. משפטים מסוג זה התקיימו אפוא בנורבגיה, בהולנד, בדנמרק, בצרפת, באיטליה, ביוון וכמובן בברית המועצות ובמדינות שבשליטתה. בשלב מאוחר יותר, עם חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, הצטרפה גם מדינת ישראל הצעירה לפעילות משפטית זו. נראה אפוא שהעולם היהודי, בדומה לעמים אחרים, בחר במשפט כאמצעי להתמודדות עם התופעה שהסעירה את הרוחות במהלך השואה ולאחריה.

מתוך המסגרות היהודיות שבהן התקיימו הליכים משפטיים נגד יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה בחרתי להשוות בין המשפטים שנערכו בשתי מסגרות חברתיות שונות: המשפט של קהילת העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה, והמשפט המדינתי של מדינת ישראל. היהודים הניצולים שהו באזור זה מסיום המלחמה במאי 1945 ועד פירוק מחנות העקורים – תהליך שהחל בשנת 1948, עם הקמתה של מדינת ישראל וההקלה בחוקי ההגירה לארצות הברית (The American Displaced Persons Acts, 1948, 1950), לבחירה להתמקד באזור

הכיבוש האמריקני שלוש סיבות עיקריות: באזור זה התרכזו רוב היהודים – אלה שנמצאו במחנות על אדמת גרמניה ביום השחרור, ועשרות האלפים שהגיעו אליה מאוחר יותר ממזרח אירופה, בעיקר במסגרת תנועת "הבריחה"; היהודים באזור זה יצרו מסגרות שלטון פורמליות ופעלו לפי סדר יום פוליטי, חברתי ותרבותי מובהק, ובין היתר יצרו פעילות משפטית ענפה ומרתקת שכללה משפט בעניינים אזרחיים, משפט מעין פלילי, משפט רבני, וגם ערכאה מיוחדת לשיפוט יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הגרמנים, ערכאה שהיתה נפרדת ממערכת המשפט הכללית. העובדה שיהודים אלה הותרו אחריהם תיעוד רחב היקף ומפורט של הפעילות המשפטית הקלה על הבחירה.

מדינת ישראל החליטה להתמודד עם התופעה של שיתוף פעולה יהודי בתקופת השואה באמצעות המשפט הפלילי, ועשתה זאת החל מסוף שנת 1950 ועד ראשית שנות השבעים של המאה הקודמת. בדומה לתקופת פעולתם של מחנות העקורים, גם בישראל היתה זו תקופת מעבר – מעבר מ"מדינה בדרך" למדינה ריבונית שמיוצגת על ידי משפט ריבוני; תקופה של גיבוש חברה חדשה שהורכבה מקבוצות בעלות רקע שונה. השנים שבהן התקיימו רוב משפטי היהודים לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, שנות החמישים והשישים של המאה העשרים, היו השנים שבהן הסתגלה החברה הישראלית-יהודית לצורת חיים חדשה של עצמאות מדינית, לקליטת העלייה הגדולה שכללה כרבע מיליון ניצולים והשקיעה את משאביה בהתאוששות פיזית, חברתית וכלכלית ממלחמת העצמאות. בשתי התקופות מדובר אפוא בחברות שהיו נתונות בעיצומו של תהליך דינמי של מעבר ושינוי, ובשתיהן שימש המשפט כאחד האמצעים לגיבוש מחדש של גבולות קהילתיים.

משפט משתפי הפעולה, בקהילה ובמדינה, מציג את הזירה שבה הקשר בין המשפט ובין הקהילה בא לידי ביטוי מובהק, שכן הליכים אלו עסקו בקביעת גבולות חברתיים. ההגדרות הקובעות מי שייך ומי מודר מלמדות לא רק על הדרך שבה קהילה קובעת את גבולותיה, אלא גם – ואולי בעיקר – על הדרך שבה חברי הקהילה רואים את עצמם. התפיסה שמשתף הפעולה בגד בעם היהודי, שהיתה משותפת ליהודים במחנות העקורים ובישראל, מלמדת לא רק על מתיחת קו גבול שהוציא את "הבוגדים" אל מחוץ לקהילה; היא מלמדת על מקומה המרכזי ועל משמעותה המכרעת של ההשתייכות היהודית הן במחנות העקורים והן במדינת ישראל, ועל תפיסת הבגידה בעם היהודי כעברה חברתית חמורה.

אי אפשר להבין את הדיון המשפטי, הקהילתי או המדינתי, בלי להכיר את מקורותיה של התופעה, את תכנית הרמייה של הגרמנים לשלב את היהודים במנגנון הביורוקרטי של השמדתם, את גבולות הבחירה החופשית שעמדה לפני היהודים בעלי התפקידים, ואת יחסה של החברה היהודית והישראלית אליהם. משום כך בחרתי בכמה סוגיות עקרוניות שיהוו כעין סימני דרך לקראת הדיון בהתמודדות המשפטית.

מהו שיתוף פעולה בהקשר השואה

מהו שיתוף פעולה? מתי התנהגות מסוימת נעשית "שיתוף פעולה" מגונה, ומתי היא אינה מסווגת כך? פירוש המונח בעברית רחוק מלבטא את המשמעות השלילית הייחודית שהוענקה למושג "קולבורציה" בשפות אחרות במהלך מלחמת העולם השנייה. אף שבמקורה יחסה למילה הלטינית (collabōrātus) משמעות נייטרלית של פעולה בצוותא, קואופרציה, בסוף אוקטובר 1940, שישה ימים לאחר פגישתו עם היטלר, הכריז המרשל פטן ברדיו צרפת כי אפשר להעריך שיש שיתוף פעולה (collaboration) בין צרפת לגרמניה. זה היה הרגע, כך נטען, שבו הפך המונח "קולבורציה" לשם נרדף בעל מטען שלילי לשיתוף פעולה פוליטי עם כוח כובש. פעולות הטיהור בחורף 1944-1945 נגד צרפתים משתפי פעולה עם הגרמנים חתמו את גורלו של המונח.³

שיפוט מוסרי-חברתי, נקי מספקות ומהתלבטויות, נבנה תמיד על המשגת שיתוף פעולה עם האויב כמעשה של בגידה, שהיא תמיד מעשה פסול ללא סייג. ואכן, העברה של שיתוף פעולה הומשגה בחקיקה של רוב המדינות באמצעות תיאורה כמעשה של בגידה וסיוע לאויב בהשגת מטרותיו.⁴ אחת הדרכים להסביר מהו שיתוף פעולה היא להציג את הקוטב הנגדי לה – התנגדות. התנגדות לכוּבש, שמקובלת כהתנהגות ראויה, מלמדת על היפוכה – על שיתוף פעולה. זו אכן ההמשגה המקובלת לשני המצבים המאפיינים התנהגות של יחיד או קהילה בתנאי כיבוש: התנגדות או שיתוף פעולה. אבל בין שני הקטבים הללו

3 Brook, *Collaboration*, p. 1

4 גם ספר החוקים הישראלי רואה בבגידה במדינה עברה חמורה ביותר שעונשה מוות, וכך גם עברה שעניינה סיוע לאויב במלחמה. ראו: חוק העונשין, תשל"ז-1977, סעיף 97.

משתרע מרחב אנושי גדול של סוגי התנהגות בזמן כיבוש, מרחב שכמעט נעלם מהדיון בשל שיפוט מוסרי נוקשה, עקרונות אידאולוגיים או המשטר הפוליטי שבמסגרתו התקיימו ההליכים המשפטיים. כל אלה השפיעו ומשפיעים על סיווגן של התנהגויות שמלכתחילה נתפסות כשיתוף פעולה ועל היכולת להבינן. לאחר שנכח באחד ההליכים המשפטיים שהתקיימו בבית הדין לרהביליטציה, בית הדין המיוחד שהקימו היהודים העקורים, ושאליהם אתיחס בהרחבה בהמשך הספר, כתב העיתונאי שבתאי קלוגמן על עצם התופעה של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים ועל השפעותיה:

יש בקרבנו אנשים שהנוק המוסרי שהם גורמים לחברתנו אינו פחות מהנוק שהרוצחים גורמים לחברות אומות העולם. מדובר כאן בצבא שלם של 'יודנראטיקים', סוגים שונים של שוטרי גטו ושוטרי מחנה, קאפואים למחצה וקאפואים של ממש שכל שנות הדם והשיגעון הסיטו אותם מהדרך האנושית, הלאומית והאלוהית והציבו אותם, מי קרוב ומי פחות קרוב, על גבול הבגיידה באנושות ובלאום.⁵

הלשון החריפה אומרת דרשני. על רקע ההבחנה שעורך קלוגמן בין הנוק הפיזי למוסרי שבא ליהודים מידי יהודים, ראוי לשאול: מה היה באנשים אלה או במעשיהם שהביא את קלוגמן להציגם כגרועים מרוצחים? כדי להבין את דבריו הנוקבים נדרש קודם כול לענות על השאלות מה הוא "שיתוף פעולה" ומי הוא "משתף פעולה" בהקשר התנהגות היהודים בתקופת השואה. לשאלות הללו ניתנו תשובות שונות במקומות שונים, משום שהפשע של "שיתוף פעולה עם הכובש", כמו שכתב ההיסטוריון טוני ג'אדט, לא נודע לפני 1939.⁶ הסוגיה עוררה קשיים רבים, כמו למשל בצרפת שבה רבים מאלה שהועמדו לדין כלל לא עבדו ישירות בשירות הגרמנים, אלא בשירות משטר וישי, כלומר הם שיתפו פעולה עם משטר פנימי. גם המשפטים הפליליים נגד משתפי פעולה שהתקיימו במדינות שונות לאחר המלחמה לא היו במתכונת אחידה והושפעו מהזמן ומהמקום שבו התקיימו. משפטי הטיהור שהתקיימו במזרח אירופה נהפכו

5 שבתאי, "קאפאָס" (קאפואים).

6 ג'אדט, אחרי המלחמה, עמ' 73. על סוגיית ענישתם של משתפי פעולה ונאצים לאחר המלחמה ראו: שם, עמ' 69-93.

לחלק מרכזי בכינונה של חברה על בסיס מודל שהיה קרוב לזה הסובייטי, ואילו במערב אירופה המחשבה שעמדה בבסיס משפטי הטיהור הבחינה בין אשמת היחיד ובין שאלות של תיקון חברתי-כלכלי, וראתה בתיקון זה עניין לדיון דמוקרטי ולא משפטי.⁷

ב-21 בספטמבר 1939 הוציא ריינהרט היידריך, ראש משטרת הביטחון הגרמנית, "איגרת בזק" למפקדי חטיבות הפעולה בפולין הכבושה. תחת הכותרת "מועצות זקנים יהודיות" הורה היידריך כי "בכל קהילה יהודית יש להקים מועצת-זקנים יהודית אשר תורכב ככל האפשר מאישים סמכותיים והרבנים שנתרו [...] היא תישא במלוא האחריות שבמשמעות מילה זו, לביצוע מדויק, ולפי לוח הזמנים, של כל ההוראות שניתנו ויינתנו".⁸ מועצות אלה, שנודעו בשם יודנרט (Judenrat וברבים Judenräte, גרמנית - מועצת היהודים או מועצות היהודים) או "מועצת זקנים" (Ältestenrat), פעלו כגוף המנהל והאחראי על החיים השוטפים בגטו ועל הוצאה לפועל של כל הוראות הגרמנים.⁹ לצדה של מועצת היהודים הוקם ברוב הגטאות, גם זאת בדרך כלל בפקודת הגרמנים, "שירות הסדר היהודי" (Jüdischer Ordnungsdienst), שמו הרשמי של הגוף המוכר יותר כ"משטרה יהודית", גוף שלא נודע כמותו בהיסטוריה של הקהילות היהודיות. בידי המשטרה, שהיתה הזרוע הביצועית של היודנרט, היתה הסמכות לשמור על חוק וסדר, כלומר הסמכות להשתמש בכוח לשם הוצאה לפועל של הוראות היודנרט ופקודות הגרמנים. זכויות היתר שנלוו לתפקידים אלה פיתו רבים להצטרף בתקווה להגדיל את סיכויי ההצלה שלהם ושל בני משפחותיהם:

7 על ההבחנה בין משפטים במזרח ובין אלה שבמערב ראו: Mazower, *Dark Continent*, pp. 229-237.

8 "איגרת הבזק", ראו: "הוראות היידריך בדבר מדיניות ונקיטת פעולות כלפי היהודים בשטחים הכבושים בפולין, ספטמבר 1939", אתר יד ושם: http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20721.pdf.

עוד הוראה בנוגע להקמת מועצות יהודים הוציא ב-28 בנובמבר 1939 הנס פרנק, המושל הכללי של הגנרל גוברמן (שטחי פולין הכבושים). כשמדברים בלשון כללית על אנשי היודנרט, יש להבחין בין אלה שהחזיקו בתפקידים בכירים כגון ראש היודנרט וראשי מחלקות לצדו, ובין מי שהיו עובדים זוטרים, חסרי כוח החלטה ועבדו כפקידים בלבד.

9 על היודנרט ראו את מחקרו פורץ הדרך של ישעיהו טרונוק; טרונוק, יודנרט; עוד ראו: בלומנטל, דרכו של יודנרט; חולבסקי, על נהרות, פרק יג; ויס, "ההנהגה היהודית בפולין"; ויס, "המחלוקת בהיסטוריוגרפיה"; ויס, "לדרכם של היודנראטים".

פטור מעבודות כפייה, פטור ממסים ומתשלומי כופר שהשית היודנרט על היהודים, קבלת מנות מזון מוגדלות, וכמובן הפיתוי שבשררה.¹⁰ אחרונים ברשימת משתפי הפעולה הם בעלי התפקידים במחנות: התפקיד הבכיר ביותר בקרב האסירים היה "זקן המחנה" (Lagerälteste), מתחתיו היו רשמים (Lagerschreiber), מתחתיהם הקאפו הראשיים (Oberkapos), שכל אחד מהם עמד בראש קבוצת עבודה גדולה. למטה מזה – קאפו, פועלים ראשיים (Vorarbeiter) ותת-קאפו (Unterkapo). בתוך צריפי המגורים, הבלוקים, היתה הייררכיה נוספת של בעלי תפקידים מקרב האסירים: זקן הצריף (Blockälteste), רשם הבלוק (Blockschreiber), שרת החדר (Stubendienst) וזקן החדר (Stubenälteste).¹¹ היו גם אסירים ואסירות שעבדו ב"בתי החולים", במחלקות אדמיניסטרטיביות, ובתפקיד הנורא – הזונדרקומנדו, מי שעסקו במיון גופות הנרצחים ובשרפתן. בידי האסירים הממונים, שרובם היו אסירים ותיקים, התרכזה השפעה רבה על חיי האסירים ה"רגילים" בשל הכוח (הזמני והמדומה) שניתן בידיהם ובשל היתרונות שנלוו לתפקיד, שלעתים קרובות יצרו את ההבדל בין חיים למוות או בלשוננו של פרימו לוי: "מי שלא הצליח להתגלגל ולהיות ל'אורגניזטור', ל'קומבינטור' או ל'פרומיננט' – [...] סופו שהתגלגל והיה במהרה למוזלמן [...] במחנה אין דרך ביניים".¹² בשפת המחנה להיות "פרומיננט" פירושו להיות מיוחס, בעל תפקיד, או במילים אחרות להתחזק באפשרות קלושה ככל שתהיה לשרוד. תפקיד מעין זה היה למעשה מאבק לחיים, "המאבק הקדמון, הפרימיטיבי, לחיים", בלשוננו של לוי.¹³

בקורות חייהם של היהודים בתקופת השואה לא היתה עוד סוגיה שעוררה סערות של רגשות ותגובות רבים ושונים כמו שאלת התנהגותם של יהודים שמילאו תפקידים בשירות הגרמנים: אנשי היודנרטים (המועצות היהודיות) והשוטרים היהודים בגטאות, ובעלי התפקידים השונים במחנות, המכונים בלשון כללית "קאפואים". התמונה היא מורכבת: יש להבדיל בין התקופות – בזמן

10 על המשטרות היהודיות בגטאות לא נכתב עד כה מחקר מקיף, מלבד עבודותיו של ההיסטוריון אהרן ויס. ראו: ויס, המשטרה היהודית.

11 מתוך: מכמן, ויץ וגרייף, בימי שואה, עמ' 79. הדברים מתייחסים למחנה הריכוז מאוטהאוזן (אוסטריה), אבל הם נכונים גם למחנות אחרים.

12 לוי, הזהו אדם?, עמ' 95.

13 שם.

השוואה ולאחריה; צריך להבחין בין מי שהיו שם ותוו על בשרם את המפגש עם יהודים הממלאים הוראות ופקודות מטעם הגרמנים ובין אלה שלא דיברו מניסיונם האישי; יש לשים לב גם להתייחסויות פוליטיות או ארגוניות, וכמובן צריך להבחין בין בעלי התפקידים בגטאות ובתקופות השונות בחיי הגטאות, לבין בעלי תפקידים במחנות. יש מי שמדגישים את היהודים שניצלו לרעה את תפקידם, ויש כאלה שמדגישים את אלה שהשתמשו בתפקידיהם כדי לסייע לאחיהם בגטאות או במחנות, או לכל הפחות לא להרע להם מעבר לנדרש באותן נסיבות. אנשי היודנרטים נתקלו בעוינות ובשנאה בעיקר בכל הקשור לתקופות הגירוש מהגטאות; השוטרים היהודים היו השנואים ביותר מבין בעלי התפקידים, ומעורבותם בהליכי הגירוש העצימה את השנאה. ראשי הבלוקים, הקאפואים ושאר בעלי התפקידים במחנות נבדלו כמובן בדרכי התנהגותם, אבל מקריאת עדויות (חוץ־משפטיות ומשפטיות), זיכרונות, יומנים וכתבות שונות, נראה כי הגישה והתחושות הרווחות הן שליליות, ואלה היו טעונות ברגשות קשים בעיקר שנאה, עוינות ובוז. כל אלה העידו על התפיסה לפיה יהודים אלה נכשלו מבחינה מוסרית וראויים לקלון ולגנאי. ההתבטאויות הפומביות כלפי יהודים אלה נשמעו במסגרות פוליטיות, דתיות, חברתיות ואחרות, ורובן ככולן הביעו רגשות שליליים שבמרכזן התפיסה כי מדובר בבגידה יהודית. עצם התופעה שהתאפיינה בכשל מוסרי הפכה את הדיון בסוגיית התנהגותם של יהודים בגטאות ובמחנות לדיון שבו הרגשות האפילו לעתים קרובות על התייחסות עניינית.

לאחר השחרור, בהיותם במחנות העקורים, נפגשו אותם יהודים "מיוחסים", בעלי תפקידים בגטאות ובמחנות, עם היהודים "הרגילים". המפגש הפיזי הביא בדרך כלל לידי סערת רגשות, ובמקרים רבים הגיעו הדברים לכדי פגיעות פיזיות. כזה היה למשל מעשה הלינץ' שבוצע במחנה עקורים בגרמניה בשלושה ניצולים שנודעו כבעלי תפקידים: "באמצע האזכרה קם בחור אחד, צעיר, הרים ידו והכריז שלפני שאנו עושים חשבון עם הס"ס הגרמנים, נעשה חשבון עם הס"ס היהודים [...] כשנשמעה ההכרזה המוני אנשים התנפלו על קאפוס מהידועים לשמצה".¹⁴ את יחסה של שארית הפליטה ליהודים אלה הגדיר אליהו דובקין, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, לאחר ביקור במחנות העקורים,

14 עניין גריצמאכר (מחוזי), עד התביעה יוסף שילנסקי, חקירה ראשית, פרוטוקול עמ' 86.

כיהס אל "פושעים", וטען כי הניצולים במחנות העקורים מתייחסים אליהם "יותר רע אולי מאשר לנאצים גרמנים [...] יש מעשי לינטש. במינכן ספרו על מאות יהודים שנרצחו אחרי השחרור בידי יהודים".¹⁵

המפגשים הפיזיים במחנות העקורים העצימו את העוינות, אבל גם הניבו דיונים ציבוריים, שהיו בדרך כלל חלק מדיון כללי יותר בסוגיית ההישרדות ובעיקר בשאלה כיצד השפיעו דרכי ההישרדות על דמותם האנושית של הניצולים ומה צריך להיות יחסם למשתפי הפעולה.¹⁶ במסגרת שיח זה היו שטענו כי אין לתת פומבי לסוגיה זו ולהסתפק באיסוף עדויות. כך למשל נכתב באחד מעיתוני העקורים: "אכן רשמו את כל החטאים היהודיים, את כל הבגידות היהודיות, אך אל תקשרו אותם יחד בפקעת אחת עם כל מה שהעולם עשה לעמנו. הפרידו אותם בפינה נפרדת, ותנו להם להישאר בנפרד עד לתקופה יותר מאוחרת, עד שאנו נרגיש שהגיע הזמן להוציא אותם מנפרדותם".¹⁷ אחרים, שלא זו בלבד שהתנגדו להשתקת הדיון, קראו לפעול נגד אותם אנשים ובייחוד כלפי אלה שתפסו עמדות ציבוריות במחנות העקורים: "מה צריך לעשות אסיר מחנות, כאשר הוא בא למוסד יהודי ומוזהה, מעבר לשולחן הכתיבה, את ה'קאפו' שלו לשעבר, שהיכה אותו מכות רצח, רק מפני שהעז לחמם את רגליו הקפואות?", נכתב בתגובה בעיתון אחר.¹⁸ אלה שהתנגדו לקריאה שלא לעסוק בנושא זיהו את הרגע המכונן בחיי העם היהודי שבו נמצאו העקורים, וראו בצעדים נגד משתפי הפעולה מהלך של טיהור המחנה לקראת העתיד. כך המשיך הכותב והכריז כי: "אנו עומדים היום לפני התרחשויות גדולות ובעיות חשובות, הנוגעות לעם היהודי כולו; כל עוד לא נטהר את שורותינו מן הגורמים הנזכרים לעיל המרעילים את חיי החברה שלנו – אנו נחלל עוד יותר את זכר קדושינו!"¹⁹ משום כך יצאה הקריאה שאסור להעלים עין מנוכחותם המזיקה של אותם בעלי תפקידים: "פעולה תקיפה והחלטית נגד טיפוסים אלה תביא ברכה לעם היהודי ותתרום לחיזוק מעמדו

15 ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 5.9.1945, אב"ג, חטיבה: פרוטוקולים, מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, דברי אליעזר דובקין, עמ' 28-30.

16 מנקוביץ, אידיאולוגיה ופוליטיקה, עמ' 290.

17 לייבוויק, "מיר טאָרן ניט" (אסור לנו). לייבוויק עצמו, משורר יידי מפורסם, חי בניו יורק ולא חווה את השואה.

18 אקסלרָאָד, "מיר טאָרן ניט" (אסור לנו – תשובה).

19 שם.

הבין לאומי".²⁰ נקודת המוצא המשותפת לשתי העמדות המנוגדות – זו המבקשת להצניע בשלב הזה את העיסוק במשתפי הפעולה וזו הקוראת לעיסוק פומבי ולנקיטת צעדים – שללה מכול וכול את התופעה ואת האנשים. הוויכוח התמקד בדרכי התגובה בלבד.

ביטוי רשמי לגישה העוינת כלפי יהודים שמילאו תפקידים בשואה אפשר למצוא גם בהחלטות של המוסדות המרכזיים של היהודים העקורים. כך למשל קבעה אחת ההחלטות של מועצת היהודים המשוחררים, ממאי 1948, ש"מי שהיו חברים ביודנרט, במשטרת הגטאות, קאפואים וראשי בלוקים – לא יכולים לקבל על עצמם תפקיד חברתי בחיים היהודיים, עד שיעברו תהליך של רהביליטציה לפיו ייקבע שמעשיהם (בזמן המלחמה) לא היו בגדר פשעים נגד העם היהודי".²¹ באותו כינוס גם החליטה המועצה שבמקרה שבית הדין לרהביליטציה מכריז על גאשם כבוגד בעם היהודי, תושעה זכותו לעלות לשרא"ל, ו"רק בית הדין הגבוה בישרא"ל, קבעה ההחלטה, "יוכל לבטל את האיסור".²² זמן מה קודם לכן – בנובמבר 1947, לרגל החלטת החלוקה של האו"ם – החליטה נשיאות הוועד המרכזי של היהודים העקורים לחון את האסירים שישבו בבתי הכלא בתוך מחנות העקורים עצמם. בהחלטה נקבע בפירוש כי החנינה "לא תחול על פשעים שבוצעו כנגד היהדות בזמן הכיבוש ההיטלראי במחנות ריכוז, מחנות עבודה ובגטאות".²³ שתי ההחלטות האחרונות מלמדות על החרגתם של היהודים בעלי התפקידים מהכלל היהודי. השעיית הזכות לעלות לישראל פירושה השעיית הזכות לקחת חלק בפרויקט הציוני; ומניעת הזכות לחנינה פירושה גם היא שיהודים אלה אינם שותפים להישג הגדול שבהחלטת עצרת האו"ם.

בישראל, לפני קום המדינה ואחריה, לא היו פני הדברים שונים. הגישה הביקורתית הנוקבת ביותר נשמעה בהופעותיהם הפומביות של מנהיגי המחטרות

20 שם. יש לשים לב לעירוב של ישן וחדש בציון קטגוריות של משתפי פעולה ותפיסתם כבוגדים; מלשינים ובוגדים – מושגים שלקוחים מהמסורת היהודית; מול הקאפו – הקטגוריה החדשה שנולדה במחנות הנאצים.

21 פרוטוקול הישיבה הרביעית של המועצה (אוגוסט 1948).

22 שם.

23 Project Fun Amnesty (פרויקט חנינה), דצמבר 1947, איו"ש, חטיבה JM10265 תיק 64.

וחברי תנועות הנוער שהגיעו לארץ ועשו יד אחת עם האתוס של "היהודי החדש", הארצישראלי, היפוכו של היהודי הגלותי.²⁴ אליהם הצטרפו הניצולים "הרגילים", אלה שלא נחשבו לאנשי הגבורה, בעצם הגשת תלונות למשטרה נגד מי שזוהו כשוטר, כקאפו או כראש בלוק. תלונות אלה הוגשו למשטרה הבריטית ומאוחר יותר למשטרה הישראלית, וקיבלו חיווק עם חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, באוגוסט 1950, כמו שיתואר בהרחבה. עם השנים התגלו בקיעים בגישה המגנה האחידה: היו שהתקשו לסלוח, אבל היו גם מי שהבינו ולא שפטו; יש שראו בכל ממלא תפקיד מטעם הגרמנים את שליחם ושותפם, ויש שראו ממש באותו בעל תפקיד את מושיעם. אבל, סמוך לאחר המלחמה, במחנות העקורים וכן בישראל, היה השיח החברתי הפומבי ברובו אחיד בגינויו את התופעה ואת האנשים.

המחקר על שיתוף פעולה של יהודים עם הגרמנים התמקד בעיקר ביוזדרטים כגוף שייצג יותר מכול את התופעה. בהקשר זה העמדות נחלקות לשניים: מצד אחד הגישות הביקורתיות החריפות, ומן הצד האחר אלו שנטו לראות תמונה רחבה יותר וממילא נטו לזהות גם צדדים של זכות. את הגישה הביקורתית מייצגים שניים: החוקר איש מדע המדינה ראול הילברג, והוגת הדעות והפילוסופית חנה ארנדט. נקודת המוצא של הילברג, מהחוקרים הידועים של רצח העם היהודי במלחמת העולם השנייה, היתה חקר תהליך ההשמדה מנקודת מבטם של הגרמנים ומסמכיהם, ובאמצעותו הסביר את תפקידם של היהודים בתהליך זה. הילברג זיהה דפוס יהודי מסורתי של התנהגות פוליטית יהודית שנוצר במשך דורות של רדיפות וגירושים. דפוס זה של שימור עצמי היה מבוסס על שיתוף פעולה מתמשך בין מנהיגי היהודים ובין השלטונות הזרים. בהקשר הנאצי, קבע הילברג, היה הדפוס הזה הרסני משום שהגרמנים לא היו מעוניינים בשימור עצמי של היהודים, אלא בהשמדתם.²⁵ מאוחר יותר ריכך הילברג את ביקורתו הקשה כלפי

24 על יחסם של הניצולים לבעלי תפקידים יהודים כמו שבא לידי ביטוי בכתיבת זיכרונות, כתבה ההיסטוריונית ענת ליבנה מחקר מעניין, ממנו עולה כי קיים פער בין העמדות שבוטאו בפומבי ובין אלה שהופיעו בספרי הזיכרונות. בספרי הזיכרונות מצויות השקפות מורכבות ושוונות כלפי היהודים בעלי התפקידים. ראו: ליבנה, המיית הציפור, עמ' 145-151.

25 הילברג, חורבן, כרך א, עמ' 189-192; כרך ג, עמ' 994.

המנהיגות היהודית וטען כי חברי המועצות היהודיות היו, גם אם לא תמיד, נציגים אמיתיים ששאפו להגן על קהילותיהם, אלא שבאופן פרדוקסלי דווקא את כוונותיהם הטובות ביותר ניצלו הגרמנים בתהליך ההשמדה.²⁶ המנהיגים היהודים היו אף הם קורבנות, אף שהאמינו כי שירתו את קהילותיהם מתוך תחושת חובה וכי נשאו בכל הנטל בשבילן. בכך, המשיך הילברג, דמו המנהיגים היהודים למנהיגים אחרים בעולם, אלא שתפקידם לא היה נורמלי, ובשביל רובם המכריע – כזה היה גם גורלם.²⁷

גם חנה ארנדט, מהדמויות המרכזיות בתחום הפילוסופיה הפוליטית במאה העשרים, ביקרה את התנהגותם של מנהיגים יהודים, אבל מזוית אחרת. על פני עמודים רבים בספרה אייכמן בירושלים, האשימה ארנדט את ההנהגה היהודית בכך שכמעט ללא יוצא מן הכלל שיתפה פעולה עם הגרמנים, ולכן עליה מוטלת האשמה על מספר הקורבנות הגדול: "האמת כולה היתה", כתבה ארנדט, "שאם היהודים היו באמת לא מאורגנים ונטולי הנהגה היו משתררים כאוס ומצוקה נוראה אבל המספר הכולל של הקורבנות בוודאי היה בקושי בין ארבעה וחצי לשישה מיליון נפש".²⁸ ביקורתה של ארנדט יצאה גם על התובע במשפט, גדעון האוזנר, על שהעלים מהמשפט את סוגיית היודנרטים ושיתוף הפעולה היהודי במהלך שאותו כינתה "טאבו".²⁹

את הגישה המנוגדת מייצגים ההיסטוריונים ישעיהו טרונק ואהרן ויס. ישעיהו טרונק, חוקר תולדות יהודי פולין, אחראי למחקר המרכזי והמשפיע עד היום על היודנרטים. בספרו יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי שהתפרסם באנגלית בשנת 1972 ובעברית בשנת 1979, הציג טרונק גישה פורצת דרך שהצליחה לדחוק בשדה המחקר את הגינוי ואת הגישה האחידה הסטראוטיפית בנושא זה, על ידי בחינה בנפרד של המועצות שהוקמו

Jockusch and Finder, "Introduction", p. 10 26

שם, עמ' 10-11. הכותבים מפנים לספרו של הילברג: Hilberg, *Perpetrators*, p. 116 27

ארנדט, אייכמן בירושלים, עמ' 134. בראשית, היו אלה דיווחים במגזין ניו יורקר שבשליחותו יצאה ארנדט לבית העם בירושלים, מקום עריכת המשפט. בשנת 1963 יצא הספר באנגלית ורק בשנת 2000 תורגם לעברית. המחקר ההיסטורי הנרחב שנעשה מאז הביעה ארנדט את עמדתה ביחס ליודנרטים מראה כי לטענותיה לא היה בסיס היסטורי.

לניתוח עמדתה של ארנדט בעניין זה, ראו: בילסקי, "תחרות מספרי סיפורים", עמ' 257. 29

במקומות שונים ובתקופות שונות.³⁰ ההיסטוריון אהרן ויס פרסם בסוף שנות השבעים עבודת דוקטור מקיפה על המשטרה היהודית בגטאות שונים (המשטרה היהודית בגנרלגוברנמנט ובשליזיה עלית בתקופת השואה), וזהו המחקר המקיף היחיד הקיים בסוגיה זו עד היום. בדומה לטרונק, בחן ויס את עבודת המשטרה ואת התנהגות השוטרים במקומות שונים והציג תמונה מורכבת ומרתקת של אחד הגופים השנואים ביותר מאז תקופת השואה.³¹ מנקודת מבטם של אנשי היודנרט והמשטרה שנקלעו לתנאי חיים קיצוניים, הבינו שני ההיסטוריונים את הלוח הנפש והמחשבה של היהודים בזמן האירועים. לטענתם, את נושא היודנרט והמשטרה היהודית יש ללמוד מתוך הקשר החיים הפנימיים בגטאות וכך לנסות ולהבין את כל התפקידים השונים שהם מילאו, וכיצד פעלו יחד עם תושבי הגטו. השקפותיהם של טרונק ושל ויס אינן שונות במהותן מזו של הילברג, אך הן מוסיפות עליה לא רק בעצם השימוש במקורות יהודיים, אלא גם בכך שאי אפשר לשפוט אירועים היסטוריים לפי תוצאתם הסופית בלבד, ויש להביא בחשבון נסיבות, כוונות ושיקולים של האנשים שהשתתפו באירועים ובאו לידי ביטוי באותו זמן. מחקריו של טרונק, שבחן עשרות יודנרטים במזרח אירופה, ואלו של ויס, שעשה עבודה דומה בנוגע למשטרות היהודיות בגטאות, מראים – וזו לדעתי הנקודה החשובה מכול – כי "אין יודנרט שנהג בדיוק באותה הדרך שנהג יודנרט אחר".³² היו שצייתו לגרמנים בהכנעה בתקווה למנוע את הרע ביותר, והיו שארגנו מרידות מזוינות, ובין זה לזה – רובם לא מרדו אך פעלו בדרך כלל בניסיון לשמור על כבודם כל עוד יכלו לעשות זאת, וכולם ללא יוצא מן הכלל נכשלו בסופו של דבר. בעמדה דומה מחזיק גם ההיסטוריון שמואל קאסוב בספרו מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו, המתאר את קורותיו של עמנואל רינגלבלום וארכיון "עונג שבת" בגטו ורשה. לטענתו, בין מאות היודנרטים

30 טרונק, יודנרט, עמ' 12. בעקבות מחקר זה הולכים ומתרבים המחקרים הבוחנים לעומק את פעילותן של הנהגות יהודיות ואת יחס הקהילות אליהן, כמו לדוגמה מחקר השוואתי על הגטאות בליטא: Porat, "The Jewish Councils", pp. 149-163.

31 ויס, המשטרה היהודית. על המשטרה היהודית בגטו קובנה, יומן קולקטיבי שכתבו השוטרים היהודים עצמם, ראו: עופר, משטרת הגטו.

32 באואר, הרהורים, עמ' 138. ההיסטוריון דן מכמן מציג גישה שונה ולפיה נקודת המוצא של כל הגישות הדנות ביודנרטים היא שגויה, שכן מנקודת הראות הגרמנית אין לראות ביודנרט "הנהגה" יהודית, אלא "ראשות", ראו: מכמן, השואה וחקרה, עמ' 107-121.

שהקימו הגרמנים במזרח אירופה לא היו אפילו שניים שהיו זהים זה לזה.³³ את הנקודה הזאת, שכיום היא ההשקפה המרכזית במחקר לפחות בכל הנוגע ליודנרטים, אפשר לסכם בדבריו של בנימין מורמלשטיין, מי שעמד בראש מועצת הזקנים בגטו טרוזנישטט (צ'כיה), בסרטו התיעודי של קלוד לנצמן אחרון הלא־צדיקים: "המועצה היהודית היא קטגוריה שהשתנתה כל הזמן. היא היתה שונה בטרוזנישטט, שונה במזרח, אבל עמוק מבפנים היתה תמיד בין הפטישי לסדן".³⁴ הדברים נכונים, בשינויים המתחייבים מבחינת הזמן, המקום ואישיות, בנוגע לכל בעלי התפקידים.

על הרצף שבין שני הקצוות הללו מצויים כותבים רבים נוספים, שמכולם היטיב לדעתי לתאר את הדילמה הנוראה ואת הקושי להבינה ההיסטוריון דן דינר.³⁵ כדי להבין טוב יותר את המשבר בשיפוט השואה, טען דינר, יש לאמץ את נקודת המבט של היודנרט, שממנה אפשר להתחיל להבין כיצד ניסו המנהיגים היהודים להשתמש בחישוב תועלתני כדי להבין את כוונות הגרמנים; כיצד הדרך הזאת היתה בעיניהם נכונה והכרחית, אך באותו זמן מלכדה אותם והובילה אותם לכישלון. היודנרטים, לפי דינר, האמינו, באופן רציונלי, כי הגרמנים יפעלו בדרך רציונלית, כלומר יעדיפו לקיים את כוח העבודה היהודי במקום להשמידו. בהתאם לכך הם ראו בעבודה בשביל הגרמנים אמצעי לדחיית הקץ ואמצעי הצלה. בדרך מחשבה זו, שכיום ברור כי לא נשאה את התוצאות (הרציונליות) המקוות, רואה דינר "רציונליות־נגד", כלומר היפוכה של תפיסה רציונלית, ולא תפיסה לא־רציונלית בנוגע להתנהגות הרציונלית של היריב.

33 קאסוב, מי יכתוב, עמ' 103. ראו גם: פוקס, השואה במקורות רבניים. בספרו סוקר הכותב דרכי התנהגות של יודנרטים במקומות שונים, ובעיקר דן בהתנהגותם ובפסקיהם של רבנים שהיו מעורבים בהנהגת הציבור במקומותיהם, בהדגישו כי הלבטים שבהם התלבטו מנהיגי הגטאות היו "עד היכן הוא קן הגבול שמותר היה לשתף פעולה עם הגרמנים", שם, עמ' 327. פוקס גם מציין כי היודנרטים נבדלו אלה מאלה בהתנהגותם וכי אף באותו גטו עצמו היו בין חבריהם חילוקי דעות. ראו שם, עמ' 324.

34 קלוד לנצמן (תסריט ובימוי), אחרון הלא צדיקים (2013), ניתן לצפייה מקוונת: <https://vod.walla.co.il/movie/2877358>.

35 דינר, "הבנה היסטורית", עמ' 45. ראו גם: דינר, "מעבר לכל דמיון", עמ' 20. אני סבורה כי אפשר לאמץ את עמדתו של דינר ולהחילה על בעלי תפקידים וסוגי התנהגות נוספים שנעשו במסגרת מה שנתפס כשיתוף פעולה.

על יהודים בעלי תפקידים במחנות לא נערך מחקר ספציפי, אבל על הגישות כלפיהם אפשר ללמוד הן מתוך יומנים, זיכרונות ועדויות מאוחרות – משפטיות והוץ-משפטיות; והן מתוך מחקרים כלליים שמתייחסים למשטר החיים במחנות.³⁶ "תופעה אנושית מיוחדת ומעוררת עצב", התבונן בהם פרימו לוי במבט לאחור.³⁷ תהא העמדה כלפיהם אשר תהא, חשוב לזכור כי הגרמנים הם שהפכו את היהודים "במידה מדהימה כלשהי", כמו שכתב הסוציולוג זיגמונט באומן (Bauman), ל"חלק מהסדר חברתי שנועד להשמידם. הם סיפקו חוליה חיונית בשרשרת הפעולות המתואמות; פעולותיהם שלהם היו חלק הכרחי מהמבצע כולו ותנאי מפתח להצלחתו".³⁸ שיתוף פעולה מצד הקורבנות שנועדו ממילא להשמדה מוחלטת היה חלק מתכנית סדורה של הגרמנים. אנשים שחיו במשטר דכאני שרמס את כל זכויותיהם ברגל גסה עד אובדן צלם אנוש ולאחר מכן הוליקם להשמדה, לא עמדו ולא יכלו לעמוד כגוף אחד נגד המדכאים.

היהודים בעלי התפקידים בגטאות ובמחנות לא נוצקו בתבנית אחת, ומשום כך השיח החברתי ביחס אליהם חטא, ולדעתי עדיין חוטא, באחידות ובשטחיות. תדיאוש בורובסקי, הסופר והמשורר הפולני שהיה אסיר באושוויץ, שם עבד בפלוגות המיוחדות ש"טיפלו" באנשים שהגיעו בטרנספורטים למחנה עד שליחתם לתאי הגז או לצריפים, היטיב לנסח את נקודת המבט המתבקשת בנוגע לבעלי התפקידים במחנות, ואולי כלפי בעלי התפקידים באופן כללי: כתביו אינם עוסקים באדם הצדיק או הגיבור; גם לא בסדיסט ובשפל. גיבוריו של בורובסקי, כפי שכתבה סידרה אורחי, חוקרת הספרות, כמוהו, היו אנשים ממוצעים, כמו שדרש מעצמו דרש גם מהם: "תספרו על החיים היומיומיים של המחנה [...] על ההיררכיה של הפחד, על הבדידות של כל איש ואיש. אך תכתבו שלא אחרים אלא אתם עשיתם את זה [תפקידים שונים במחנה] – שחלק מן המוניטין העגום של אושוויץ מגיע גם לכם".³⁹ אך גם גיבורים אלה לא היו עשויים עור אחד, ובהם ובאחרים בגטאות ובמחנות אחרים אפשר לראות דמויות שנעות על הרצף שבין "הסתגלות לבין כניעה נפשית טוטאלית".⁴⁰

36 על מנהל האסירים באושוויץ, ראו: צ'ך, "מנהל האסירים". לסקירה רחבה בעניין האסירים הממונים ומעמדם במחנות, ראו: גוטמן, "הקבוצות הלאומיות".

37 לוי, הוזהו אדם?, עמ' 96.

38 באומן, מודרניות והשואה, עמ' 198.

39 מצוטט בתוך: אורחי, "ההווה המגודר והפרצה", עמ' 512.

40 שם, שם.

דוגמה מסקרנת לפער בפרשנות של המושג "שיתוף פעולה", שיונק מהשקפות שונות, אפשר למצוא במקרה של מיכאל וייכרט, במאי ומבקר תאטרון יהודי מקרקוב, פולין. בשנות המלחמה עמד וייכרט בראש מוסד העזרה העצמית היהודית, שפעל ברשותם ובפיקוחם של הגרמנים, ובתום המלחמה העמידו לדין בית משפט פולני באשמה של שיתוף פעולה עם הגרמנים. בית המשפט הפולני זיכה את וייכרט בקובעו כי בהיעדר כוונה ברורה לפעול לרעת המדינה הפולנית או לרעתם של יחידים באוכלוסייה האזרחית אין מקום לראות בהתנהגותו התנהגות פלילית, גם אם בפועל התגלתה כמוטעית. גם בית הדין של הוועד המרכזי של יהודי פולין העמידו לדין באותה אשמה, ואולם הוא מצא אותו אשם בשיתוף פעולה. שתי הערכאות, הפולנית והיהודית, דנו למעשה באותה שאלה: האם מותר היה ליהודי להמשיך ולנהל ארגון סעד חוקי שפועל באישורם ובפיקוחם של הגרמנים לאחר שאלה החלו ברצח שיטתי של יהודים? לשאלה זו התקבלו שתי תשובות שונות בשל ההגדרות השונות של המושג "שיתוף פעולה". בפרשו את המושג כנכונות פעילה לסייע לגרמנים להשיג את מטרתיהם, זיכה בית המשפט הפולני את וייכרט משום שלא הוכח כי הוא התכוון להביא להם תועלת. בית הדין היהודי, לעומת זאת, פירש את אותו המושג כהיעדר רצון להתנגד למטרותיהם של הגרמנים: העובדה שוויכרט לא פעל לסיכול תכניותיהם של הגרמנים הביאה להרשעתו. בית המשפט הפולני בדק את המניע להתנהגותו של וייכרט, ואילו בית הדין היהודי הסתפק בזיהוי המעשה עצמו, ללא בדיקת המניעים. זאת ועוד: מבחינת הפולנים במרחב שבין שיתוף פעולה ובין התנגדות התקיימו דרכי התנהגות שונות שאינן נענות לדיכוטומיה המקובלת המנגידה בין שיתוף פעולה להתנגדות ובכל זאת אינן בגדר שיתוף פעולה. מבחינת היהודים, מרחב כזה לא היה קיים. העובדה שוויכרט לא נמנה עם חוגי הלוחמים היא שהגדירה אותו כמשתף פעולה.⁴¹ מתי אפוא נהפכה התנהגות מסוימת לשיתוף פעולה מגונה? שאלה זו נוגעת למעשה בשאלת מקומו של קו הגבול בין הידררות הכרחית עם הגרמנים לצורך ענייני הקהילה או ניהול חיי האסירים במחנות, ובין התנהגות שחרגה מעניינים אלה. כדי להבין את האתגר שהציבו חייהם של יהודים בעלי תפקידים בגטאות ובמחנות להבנה האנושית

41 אנגל, "ובערת הרע מקרבך".

אבל בייחוד לשיח המשפטי, יש לדון ב"אזור האפור" – מושג מרכזי לספר שטבע פרימו לוי, אף הוא אסיר אושוויץ.

"האזור האפור" של שיתוף פעולה

שלמה הורוביץ, עד תביעה במשפטו של מי שהיה שוטר במשטרת מחנה העבודה אוסטרובייץ, ניסה להסביר לבית המשפט בתל אביב מה היתה בעיניו עבודתו של שוטר יהודי. במשפט קצר הצליח העד להנכיח בצורה הברורה ביותר את האזור האפור, ולהסיג לאחור את המדינה המתוקנת. שוטרי מחנה העבודה לא פעלו במדינה מתוקנת ומשום כך "עבודתם לא היתה עבודה נקייה"⁴². שוטרי המחנה פעלו באזור האפור, והו האזור שבין טוב לרע, בין צדק לעוול, בין הקורבן למעוול, האזור שבו אף לא אחד מצמדי הקטגוריות הללו יכול להתאים. האזור האפור, כדברי לוי, הוא אזור עצמאי, אותו אזור שבו לא ניתן להבחין בין טוב לרע, בין הקורבן לבין תליינו. על סמך ניסיון חייו כאסיר במחנה מונובייץ (Monowitz), מחנה־משנה של אושוויץ, הציג לוי כושר התבוננות חד, אך לא פחות מכך – אנושי, במהות החיים במסגרת שלטון פושע, שהביא לידי התמוטטות מוחלטת של עולם הערכים המוכר מהחיים שקדמו למחנה. הנטייה האנושית, כתב לוי, היא לחלק את השטח בין "אנחנו" ל"הם", בין "ידיד" ל"אויב". חלוקה זו מבטלת כל אפשרות לראות גוני ביניים או מצבים מורכבים. לוי כינה זאת "התשוקה לפישוט", שהיא אמנם מוצדקת, אבל לא כן הפישוט עצמו. כדי להסביר כיצד מתנגש הפישוט עם מציאות המחנה תיאר לוי את "רשת יחסי האנוש בתוך המחנה [...]"לא אפשר היה לצמצמה לשני גושים של קרבנות ונוגשים". אותה "רשת יחסי אנוש" לא תאמה, כתב לוי, שום דגם מוכר, משום ש"האויב היה מסביב אבל גם בפנים, ה'אנחנו' איבד את גבולותיו [...]"לא הבחנת בגבול אחד [בין אויב לידיד, בין רעים לטובים], אלא בגבולות רבים ומבולבלים [...]"גבולות שחצצו בין אדם לרעהו"⁴³. הקו הבילתי יציב והמתעתע בין רודף לנרדף הביא לידי כך שטקס הכניסה למחנה לווה בהתמוטטות מוסרית (מכוונת), שתרמו לה, לדעתו של לוי, לא רק הגרמנים, אלא גם "שאר מרכיביו של עולם

42 עניין גולדשטיין (מחוזי), עד התביעה שלמה הורוביץ, חקירה ראשית, פרוטוקול, עמ' 2.

43 לוי, האזור האפור, עמ' 28.

מחנות הריכוז: האסירים הפשוטים, ובעלי זכויות היתר".⁴⁴ "רשת יחסי אנושי" מורכבת ומעורבת צמחה ושגשגה על רקע חוסר האנושיות והעיוות המוסרי הקיצוניים של הרודפים, שהשתקפו בין היתר בשיתוף פעולה של הנרדפים. בתור דוגמה מתאר לוי, בשמו של מיקלוש נייסלי, רופא יהודי שעבד באושוויץ, משחק כדורגל בין אנשי ס"ס לאנשי הזונדרקומנדו, "הפלוגה המיוחדת" שאנשיה עסקו במיון גופות הנרצחים ובשרפתן. במשחק זה ראה לוי אישור להשחתה, לגרירה שגררו הרודפים את הנרדפים אל התחתית: "חיבקנו אתכם, השחתנו אתכם, גררנו אתכם לתחתית, כמונו", אומרים אנשי הס"ס לאנשי הזונדרקומנדו, "אתם כמונו, אתם יהירים: מזוהמים בדמכם כמונו. גם אתם, כמונו וכקין, הרגתם את אחיכם. בואו, אנחנו יכולים לשחק יחדיו".⁴⁵ המשחק המעורב של אסירים ונוגשיהם מדגים את האזור האפור כאזור של מבוי סתום שבו נפגשו הקיצוניות והנורמה, שבו נראה כאילו רודפים, נרדפים וצופים מהצד החליפו מקומות. הלוגיקה שנראית במשחק הכדורגל ובאופן כללי יותר באזור האפור מוחקת את ההבחנה ביניהם, מוחקת את התנאים המיוחדים של המחנה ויוצרת תמונה שקרית של נורמליות. מה נורמלי, יום-יומי ושגרתי יותר ממשחק כדורגל? בתוך אימת המקום משחק הכדורגל הוא דוגמה פרדיגמטית של מצפן מוסרי מסוג מיוחד שאפיין את האזור האפור של אושוויץ, אבל אפשר לראותו בזמנים שונים ובעוצמות שונות גם במקומות אחרים שהיו נתונים לשליטתם של הגרמנים.

מעט שטבע פרימו לוי את הביטוי "האזור האפור", משמש צמד מילים זה נקודת מוצא להגדרות שונות של המצב הקיומי האנושי במחנות ואף מחוצה להם. האזור האפור הוא כאמור תוצר מובהק של משטר הרצח הגרמני, שהפך, אולי לראשונה בהיסטוריה האנושית, את קורבנותיו למכשיר בתהליך השמדתם שלהם, הן בדרך של מחיקת החיים האנושיים והורדתם לדרגה של הישרדות בלבד, והן בדרך של יצירת מנגנון של שיתוף פעולה. בתהליך זה אפשר לזהות את מה שההיסטוריון כריסטופר בראונינג כינה "מנגנון ערמומי של מינפולציה

44 שם, עמ' 29.

45 לוי, השוקעים והניצולים, עמ' 41. על משחק הכדורגל בין אנשי הס"ס לאנשי הזונדרקומנדו, ראו גם: "A Socker Match", Sanyal. הכותב הולך בעקבות תיאורו של לוי את משחק הכדורגל כמהלך שכאילו מוחק את עובדת קיומו של המחנה ובכך מאפשר להעביר את משא האשמה מהרודפים לנרדפים.

של 'הפרד ומשול'".⁴⁶ האנשים שחיו במסגרת זו היו קורבנות של טרור, כפייה ורוע, ושל אי־ודאות, ובמקרים רבים של אימת מוות תמידית. במציאות איומה זו שוב לא ניתן היה להחיל את אותם קודים מוסריים של העולם הקודם, משום שכאשר אנשים עושים מעשים שמטרתם הבלעדית או העיקרית היא לשרוד, ממילא אי־אפשר לסווגם כטובים או כרעים לפי קני מידה המוכרים לנו בעולם המתוקן. "הישרדות שאין בה ויתור על כל חלק וחלק של עולמו המוסרי של האדם", כתב פרימו לוי, "פרט להתערבויות רבות־עוצמה וישירות של המזל – נפלה בחלקם של מתי מספר יחידים עליונים, שקורצו מאותו חומר של מרטררים וקדושים".⁴⁷ יהודי הגטאות והמחנות בכלל, ובעלי התפקידים בפרט לא היו מרטררים וקדושים. הם היו בני אדם רגילים שנקלעו לנסיבות בלתי רגילות, וזו צריכה להיות נקודת המוצא לדיון בהתנהגותם ובבחירותיהם. ביטוי מדויק להשפעתה של המציאות ההרסנית נתן ההיסטוריון שמואל קאסוב כשתיאר את המעבר שחוו יהודי ורשה מחיים בקהילה חופשית ומודרנית לחיי גטו: "משהוקמו הגטאות, התקשו תושביהם היהודים למצוא את המילים המתאימות לתיאור המציאות החדשה שבה חיו. מונחים שהיה להם מובן מקובל בקהילה רגילה, קיבלו משמעות חדשה בעולם הדמדומים הזה, שתושביו ניסו לקיים מראית עין של חיים 'נורמליים' גם כאשר פילסו את דרכם בין גופות ברחוב".⁴⁸ קשה להבין את עוצמת עדויותיהם של הניצולים בלי להבין את מהותה של אותה "מציאות חדשה בעולם הדמדומים הזה", אם בגטו ואם במחנה, והמפתח להבנה זו הוא המושג המופשט האזור האפור.

מי הם שאכלסו את "האזור האפור"? האם רק אנשי הזונדרקומנדו של אושוויץ? האם אנשי היודנרטים שרבים מהם אולצו על ידי הגרמנים למלא את תפקידיהם, והם, כפי שמנסה להבהיר הסופר והפילוסוף ברל לאנג, נבדלים מאלה שקיבלו על עצמם את התפקיד כדי להיענות לצורכי הקהילה? מה דינם

46 בראונינג, זיכרון של הישרדות, עמ' 166. על מערכת ההטעיה והרמייה שהופעלה כלפי יהודים במסגרת תכנית הפתרון הסופי, ראו גם: טרונוק, יודנרט, עמ' 375. על הרגע הנורא של גילוי התרמית שבהבטחת הגרמנים להצלתם של אנשי המשטרה ובני משפחותיהם בגטו אוטבוצק בפולין, כתב ביומנו צאלק פרחודניק, שוטר יהודי בגטו. ראו: פרחודניק, יומן מחבוא, עמ' 53–57.

47 מצוטט אצל פפרקורן, "ברונו בטלהיים", עמ' 523.

48 קאסוב, מי יכתוב, עמ' 104.

של בעלי התפקידים השונים במחנות? האם אלה מהם שפגעו באסירים אחרים יכולים להיחשב כמי שפעלו באזור האפור? אין תשובה אחת ברורה לשאלות אלו, וכפי שכותב לאנג: "אפילו בתוך המשגתו של לוי למונח אזור אפור, ייתכן שיתגלעו מחלוקות רבות בנוגע לשאלה אלו מעשים או אנשים נמצאים בתחומו".⁴⁹ כדי להבין את קשייו של המשפט בהתמודדות עם מי שהיו קורבנות מורכבים, דהיינו נאשמים שהיו בה בעת קורבן ומבצעי עברה, אין לנו צורך בתשובות מוחלטות, די בהבנה שהאזור האפור מייצג עמימות מוסרית, אזור של דילמות ואי יכולת להכריע בין הטוב לרע. במילים אחרות, אופיים של המעשים שיוחסו לבעלי התפקידים, חברי יודנרט, שוטרים בגטאות או קאפואים במחנות, היה כזה שהתנגד לשיפוט מוסרי מוחלט וממילא הקשה על המשפט להתמודד עמו. המשפט חייב להכריע, אולם אופיים של המעשים הפך את המשימה המרכזית של השופט לקשה. לא בכדי התייחס השופט אבישר בפתח גזר הדין בעניינו של מי שהיה שוטר כי "שוב לאחר שנים רבות אנו נתקלים בפרובלמטיקה הטרגית של הטלת עונשין על נאשם יהודי אשר בעצמו נתנסה בייסורי השאול של מחנות הריכוז הנאציים, ותוך כדי תנאי חיים אלה ביצע עבירות כלפי אחיו הנרדפים לפי החוק לעשיית דין. אם התפקיד של קביעת מידת העונש קשה בכלל, הרי הוא קשה שבעתיים במקרים אלה."⁵⁰

המציאות המורכבת שהקשתה על הבחנה ברורה בין הרע לטוב לא היתה נחלתם של בעלי התפקידים בלבד. יהודים מן המניין – תושבי הגטאות או אסירי המחנות – היו חלק בלתי נפרד ממנה, ואפשר להבין זאת במיוחד כשהדברים באים מפיו של עד תביעה במשפטו של משה פוצ'יץ', סגן מפקד המשטרה היהודית בגטו אוסטרוויץ' ובמחנה העבודה שהוקם מחוץ לעיר לאחר חיסול הגטו, שאליו אתייחס בהרחבה: "לא היינו צדיקים במחנה כי חיפשנו דרכים להשיג לחם ולחיות".⁵¹ דבריו של עד התביעה לא כוונו רק לבעלי השררה "המיוחסים". כולם, אסירים רגילים ואסירים בעלי מעמד, השתתפו במירוץ לחיים. אמנם המציאות בגטו לא היתה זהה לזו של המחנה, וגם באותו הגטו לא

49 לאנג, החיים כחומר, עמ' 161.

50 עניין ישראלי-חיים זילברברג (מחוזי), גזר הדין, עמ' 1.

51 עניין פוצ'יץ' (מחוזי), עד התביעה אפרים פיפק, חקירה נגדית, פרוטוקול עמ' 33. על פוצ'יץ' ראו בהרחבה להלן בפרק שביעי.

היה המצב דומה בזמנים שונים. מרחב הבחירה של חבר יודנרט בתקופה שקדמה לגירושים ולחיסול הגטאות לא דמה לזה שבתקופת הגירושים; אפשרויות הבחירה שעמדו לפני מפקד המשטרה היהודית בגטו אינן דומות לאלו שעמדו לפני השוטר "הפשוט"; ומרחב הבחירה של שניהם, כשוטרים יהודים בגטו, היה שונה ממרחב הבחירה של ראש בלוק במחנה נשים באושוויץ.

מציאות החיים הזו לא היתה מצב של היעדר חוק. אלה לא היו נסיבות של איש הישר בעיניו יעשה. נהפוך הוא. באזור האפור שלטו חוקים, אבל כאלה שלא היו מוכרים בעולם המתוקן. כך למשל, בעולם המוכר שוחד הוא עברה, באזור האפור לעומת זאת, כמו שעולה מהעדויות, שוחד היה דרך של חיים. באזור האפור מכות היו חלק מהפעילות "החוקית" של השוטרים היהודים בגטאות, כמו שהעידו גם עדי הגנה. אחד מעדי התביעה שנשאל מדוע לא התלונן על מעשי השוטרים (שאלה שאינה כתובה, אך עולה מתוך התשובה) ביקש להחזיר את הסנגור ואת בית המשפט למציאות "הממשית" של חיי המחנה ולהקשר הנכון: "לא הלכתי להתאונן. ידעו שללכת לבלומנפלד, לשפיר או לנאשם פירושו לקבל מכות".⁵² כלומר, "חוק המחנה" הוא חוק של אלימות, שכנגדו אין חוק אחר שירסנו. נקודת מבט זו אפשר לראות במחנה העבודה ובשלטונה של המשטרה היהודית בו דגם מוקטן של שלטון־חוק חריג (יהודי) בתוך שלטון־חוק חריג (גרמני).

המציאות הכאוטית שנכפתה על היהודים הביאה לידי כך שחיייהם התנהלו על ידי מערכת של חוקים חריגים שאינם מובנים במדינה מתוקנת, אך נתמכו על ידי שליטה על הגרמני. מציאות מורכבת זו לא יכולה היתה לבוא לידי ביטוי בשפה המשפטית. אי הגשת תלונה, שפירושה בימים כתיקונם, פעולה לא־רציונלית שתוצאתה ערעור אמינותו של העד, קיבלה במציאות של המחנה, כמו שהעיד על כך עד התביעה שדבריו צוטטו לעיל, אופי של רציונליות־כנגד: מכיוון שהגשת תלונה על מכות משוטרים פירושה מכות נוספות מידי אותם שוטרים, ברור שהמעשה היחיד המתבקש הוא שמירה על שתיקה.

במציאות של עמימות מוסרית, שהיתה נכונה – גם אם בממדים שונים – בגטאות ובכל מקום שבו היו היהודים נתונים במסגרת שאת חוקיה וכלליה קבע שלטון פושע, קשה אם לא בלתי אפשרי להפעיל קנה מידה של שיפוט רגיל.

להשחתה הפיזית והמוסרית הכללית נוסף גם אחד המרכיבים העיקריים של עולם המחנות, שנכון גם בשינויים המתחייבים גם לגבי הגטאות: האסירים הפשוטים ובעלי זכויות היתר. חלק נכבד מהדיון של לוי באזור האפור מוקדש למקומם של משתפי הפעולה, האסירים "הפרומינגטים", בהייררכיה של המחנה ולהשפעתם ההרסנית על היחסים החברתיים והמוסריים בו. השררה שניתנה בידי האסירים הממונים במחנה היתה משחיתה. לוי השתמש בדמותו של רומקובסקי, ראש היודנרט בגטו לודז', כדוגמה לבעייתיות של האזור האפור שמותר על כנן את כל ההתלבטויות, הספקות והשאלות. "מיהו רומקובסקי", שאל לוי, "לא מפלצת ולא אדם ככל בני האדם. עם זאת, רבים סביבנו דומים לו [...] דומה שבסיפורו ניתן לזהות בשלמות את הצורך הכמעט גופני, המנציח את התחום המטושטש של דו-המשמעות ושל הפשרה מתוך האילוץ הפוליטי".⁵³

באזור רחב זה – אם בגטו ואם במחנה, אזור שבו הכלל המרכזי שהנחה את הקורבנות היה שמירה על החיים – נקנתה ההישרדות במחיר קריסה מוחלטת של מערכת הערכים המוכרת וכינונו של קוד אתי שונה: "רק בתוספת של תזונה אפשר היה למנוע מוות, אבל כדי להשיגה דרושה היתה זכות יתר, גדולה או קטנה. לשון אחר: בדרך מוענקת או מוקנית, בעורמה או בחמס, בהיתר או שלא בהיתר, כדי להתרומם מעל הנורמה".⁵⁴ אותה "זכות יתר" לא היתה בהכרח זכות של בעל תפקיד "מיוחס", ותיאורו של לוי את "המסחר" הער שהתנהל במחנה, מה שהוא מכנה "הבורסה", יוכיח זאת: ב"בורסה", כתב לוי, התנהל מדי יום שוק שוקק חיים. כולם "קנו" ו"מכרו" כי את כולם הניע הרעב הנורא.⁵⁵ ההבדל בין אסיר רגיל לאסיר מיוחס ניכר ביכולת ההתמקחות ובאיכות "הסחורה" ובכמותה, אבל מבחינה עקרונית כל האסירים היו שותפים למערבולת זו.

נסיבות הקיום באזור האפור ערערו את ההבחנות המוכרות לנו מהחיים המתוקנים, ובהכרח גם את קני המידה של השיפוט האנושי הרגיל. שגרת החיים באזור האפור עמדה בסתירה להנחותינו בדבר משמעותם של שלטון חוק, חוק וסדר ותפקידיהם המוכרים של המדינה ומוסדותיה בהשלטתם. העדויות שנשמעו במהלך המשפטים מדגימות, כמו שאפרט בהמשך, מגוון אפשרויות של חיים

53 לוי, השוקעים והניצולים, עמ' 50.

54 שם, עמ' 30.

55 לתיאור המסחר באושוויץ ראו: לוי, הוזהו אדם?, עמ' 82–91.

בתנאים של כפייה, טרור ואימת מוות, אך בסופו של דבר כולן מייצגות מרחב בחירה מצומצם, שבו קורבנות פעלו נגד קורבנות אחרים; מרחב רווי דילמות מוסריות והכרעות שלא נודעו בחייהם הקודמים של תושבי הגטאות או אסירי המחנות. ההכרעות והבחירות הללו אינן טובות יותר או פחות מאלה שהיו קיימות בחיים שקדמו לכיבוש הגרמני ולאחריו; הן שונות, בהיותן תוצר מובהק של אימת מוות תמידית, כפייה ולחץ, שהביאו לידי כך שכל בחירה או שיקול דעת, מצומצמים ככל שיהיו, כוונו ברוב המקרים להצלת החיים, גם אם זמנית – להישרדות.⁵⁶

כיצד אפשר לאפיין ולהמשיג את סוג האנשים שבתקופת השואה בגטו או במחנה אכלסו את אותו אזור שאיחד והפריד בין המענים למעונים? את האנשים האלה, שמילאו תפקיד בשירות הגרמנים, אבל כל אותה העת היו גם קורבנותיהם, המחקר מתאר כקורבנות מורכבים, ובהם אדון כאן.

קורבנות מורכבים

אל לנו לאמץ הרואיקה כוזבת וצנוורה מטהרת. אחד ה'לקחים' העצובים ביותר של השואה הוא שאכן רדיפה נוראה אינה מרוממת את הקרבנות... שעבוד, הרעבה ורצח המוני אינם הופכים אנשים רגילים לקדושים ולמלאכים. סבלם של הקרבנות – הן מי שניצלו והן מי שלא שרדו – הוא־הוא המציאות המכרעת.⁵⁷

חלק מהניסיון להתמודד עם ההבחנה בין קורבן לפושע בהקשר השואה בא לידי ביטוי באחת הגישות ההיסטוריוגרפיות לתיאור התנהגותם של יהודים באותה תקופה, גישה שמבוססת על הפרדה גמורה בין ה"פנים" ל"חוץ". גישה זו מבחינה בין התחום החיצוני, בשליטת הגרמנים, שביקשו בין היתר לערער על שלמותם

56 תנאים של אזור אפור ומשתפי פעולה התקיימו כמובן גם בקרב אוכלוסיות כבושות לא־יהודיות, והמניעים לשיתוף פעולה "לא־יהודי" לא היו תמיד מניעים של הישרדות. על ההבחנה בין שיתוף פעולה יהודי ולא־יהודי ראו: טרוינק, יודנרט, עמ' 506–510.

57 כריסטופר בראונינג, זיכרון של הישרדות, עמ' 386.

המוסרית של קורבנותיהם היהודים; ובין התחום הפנימי, שנותר, לפי גישה זו, שלם למרות הפגיעות הרצופות בו.⁵⁸ הקורבנות היהודים, לפי השקפה זו, יכלו לספוג עלבונות והשפלות בלי שהדבר ישפיע באופן ממשי על פנימיותם, ובכך נשמרה חיוניותם ויכולת העמידה שלהם, והתאפשרה הצגתם כדמות רציפה ושלמה. ברצונם להימנע מהפיכת הקורבן לאובייקט פעם נוספת, הציגו תומכי גישה זו את הקורבן היהודי כסובייקט שלם וכריבון מלא על פנימיותו, שהצליח לעמוד בגבורה מול "החוק" הנאצי.⁵⁹ אלא שגישה זו מתעלמת מהיבטים אחרים, ונוספים של חיי היהודים, חיים שהיו בהם התערערות מוסרית, אובדן ערכים, פגיעות פיזיות ביהודים אחרים, בגידות, הלשנות ועוד.

הגישה המבחינה בין ה"פנים" הטהור ובין ה"חוק" הפגום מתנגשת עם תיאורו של פרימו לוי את האזור האפור, שכן התופעה של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים – ולא פחות מכך העיסוק הפומבי בה – מערערים את ההבחנה שבין "החוק" ל"פנים", בין הקורבנות הטהורים ובין המבצעים הפושעים. הם מאירים את מה שכולם ביקשו להעלים או לפחות להצניע: הדרך שבה השפיע ה"חוק" הנאצי על ה"פנים" היהודי. כבר בימי השואה, יהודים שמילאו תפקידים במסגרת מנגנון ההשמדה הגרמני נחשבו אחראים להתמוטטות מוסרית, לפגיעה בערכים מקודשים של סולידריות קהילתית וערבות הדדית, לאובדן כללי של ערכים ולפגיעה אנושה ברקמת החיים היהודיים הציבוריים. הם ייצגו, אם בעיני הניצולים ואם בעיני הישראלים בני הארץ, ערעור מוחלט של החיץ המפריד בין ה"פנים" ל"חוק", שכן בהתנהגותם הם אפשרו את פלישת ה"חוק" הנאצי ל"פנים" היהודי. משתפי פעולה, אם מרצון ואם בכפייה, ממוקמים על קו הגבול שבין ה"פנים" ל"חוק", בין הכובשים לנכבשים. הם אלה שמקיימים תנועה דו-סטרית בין שני המרחבים, שכן הן הכובשים והן הנכבשים אינם יכולים לחיות בתנאי הכיבוש ללא תיוכום. מעמדם כמתווכים הופך את משתפי הפעולה ל"נגועים", הם "נדבקו" מהרשע, כפי שכותב פרימו לוי, "הלא־אנושי גוול מהאחרים כל רגש אנושי, הפשע מזריע את עצמו, מתרבה משחית את מצפונם של אחרים ומקיף עצמו במשתפי פעולה הנוטשים את המחנה מפתח [...]"⁶⁰. משום כך הם

58 גולדברג, טראומה, עמ' 114.

59 שם, עמ' 117.

60 פרימו לוי, "אחרית דבר", בתוך: פרסר, ליל הזיירונדינים, עמ' 101.

מייצגים את הצד השליילי, ההרסני והבלתי מוסרי, של הכיבוש; הם מייצגים את ההתמוטטות המוסרית שבאה בעקבותיו, את פריצת הגבולות ואת הרס המחיצות. גם יהודים משתפי פעולה עם הגרמנים קלקלו את השורה, פגמו בדמותו של הקורבן היהודי הטהור והשלם.

המציאות של מעשי זוועה המוניים ושלטון טרור של כיבוש מתמשך טשטשו אפוא הן את הגבול שבין ה"פנים" ל"חוץ" והן את הייצוג הבינרי של קורבנות תמימים מצד אחד ומבצעים פושעים מן הצד האחר. מציאות זו יצרה סוג מיוחד של קורבנות, "קורבנות מורכבים", כלומר אנשים שהיו חלק ממערכת של דיכוי ואלימות, ובה בעת פגעו בקורבנות אחרים. אנשים אלה, הקורבנות המורכבים, שמבחינה פורמלית אפשר שהם משתייכים לקטגוריה של קורבנות, אינם ממלאים את הציפיות הקיימות בעניין דרכי ההתנהגות המצופות מקורבן.

ביקורת כלפי השימוש הפשטני בדיכוטומיה מבצע עברה (אשם) – קורבן (חף מפשע) באה לעולם בעיקר במסגרת המחקר שעוסק בהליכים הקשורים לצדק מעברי (Transitional Justice), שהתקיימו במדינות שנמצאו בשלבי מעבר לאחר מעשי זוועה המוניים והפרות קשות של זכויות אדם. תחת כותרת זו כלולים הליכים משפטיים פליליים, ועדות אמת וועדות אמת ופיוס, תכניות פיצויים ועוד.⁶¹ העיסוק במעשי זוועה המוניים הוליד את ההבנה,

61 על צדק מעברי נכתבו אינספור מחקרים, מתוכם אציין מעטים: קיימת כתיבה רחבת היקף בנושא זה ובנושאי המשך שהתפתחו עם השנים. בין מחקרי היסוד בנושא של צדק מעברי ראו למשל: Paige, "How Transitions"; Roht-Arriaza, *The Pinochet Effect*; Teitel, *Transitional Justice*; העיסוק בצדק מעברי, הן מבחינת עבודת השדה והן מבחינה מחקרית קיבל תנופה לאחר נפילת המשטרים הקומוניסטיים, המלחמות בבלקן ואירועים אחרים שהעמידו בפני מדינות את הצורך להתמודד עם עברן. בהקשר של צדק מעברי ודמותו של הקורבן המורכב ראוי להזכיר כאן את טענתה של החוקרת ברונווין ליבאו (Bronwyn Leebaw), ולפיה מוסדות של צדק מעברי חולקים אסטרטגיה משותפת של דה-פוליטיזציה כדי לקדם פיוס. בנתחה את משפטי נירנברג מצד אחד, ואת ועדות האמת והפיוס בדרום אפריקה מהצד האחר, טענה ליבאו כי הפיוס נקנה "במחיר" של יצירת דיכוטומיה חדה בין הקורבן ובין מבצע העברה והתחמקות מדיון באזור האפור, שבדרך כלל מאפיין מצבים של אלימות בחסות המדינה. משפט אייכמן הוא דוגמה מובהקת להתמקדות בנאשם, הרע "המוחלט", מתוך הבחנתו מהטוב המוחלט – הניצולים, במטרה לקדם פיוס. ראו: Leebaw, *Judging*. משפטי משתפי הפעולה שהתקיימו במחנות העקורים, כפי שאראה בהמשך, מאתגרים את מנגנוני הצדק המעברי הקיימים בכך שהם מראים את כוחה של קהילה זמנית חסרת טריטוריה, להבדיל מהמדינה, בהתמודדות עם העבר.

שלעתים קרובות זהויות חורגות מהבינריות הפשוטה של קורבנות (תמימים) ומבצעי עברה (אשמים). הבנה זו תואמת היטב את הבחנתו של פרימו לוי בדבר מורכבותה של רשת היחסים האנושיים במחנה שלא יכלה להצטמצם לשתי קבוצות של קורבנות ומבצעים בשל אי הבהירות של האשמה באזור האפור. במילים אחרות, קורבנות ומבצעי עברה, לפי גישה זו, אינם בהכרח קטגוריות שמוציאות זו את זו. דמותו של הקורבן המורכב מאתגרת את השיח החברתי והמשפטי הבינרי שמבקש להבחין ללא סייגים בין הטוב לרע, ומתקיימים בה כל המרכיבים המקשים על המשפט הפלילי, המבוסס על הבחנה ברורה בין זכאי לאשם. העיסוק ההולך ומתרחב בקורבן המורכב הוא חלק מהמגמה של שינוי במעמדו של הקורבן בהליכים משפטיים לאומיים, בין-לאומיים ובהליכים של צדק מעברי.⁶²

מה קרה לקורבנות המורכבים בהגיעם לבית המשפט? האם ניתן היה "לספר" את קורותיהם באוזני מי שאוזנו אמונה על הבחנות ברורות ומובהקות בין טוב לרע, בין אשם לזכאי? לכאורה המושגים האזור האפור והקורבן המורכב מערערים את השיח המשפטי הבינרי, המחפש הכרעות ברורות ופורם למעשה את כל הקטגוריות שבאמצעותן אנחנו חושבים. מהי גנבה, למשל? אנחנו רגילים לחשוב על גנבה באמצעות הקטגוריה הפלילית המוכרת והמוכנת – לקיחה שלא כדין של חפץ מבעליו או ממחזיקיו החוקיים. אבל אם נעתיק את המונח "גנבה" אל חיי הגטו נקבל משמעות שונה לחלוטין. כך למשל סיפרו עדים בבית המשפט על מה שהם כינו "קפיצות" – התחמקות משטח הגטו אל דירות ריקות, אם משום שדייריהן עברו אל תחומי הגטו ואם משום שנשלחו למחנות. יש "הקפיצות"

62 חוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א-2001, הביא לידי שינוי במעמדו של הקורבן בהליך הפלילי, והוא מעניק לו זכויות מסוימות. מהלך זה היה חלק מהתנועה של Victim Impact Statement, שיצאה למאבק למען הכרה בהשפעות של מעשי עברה על הקורבנות ובזכויותיהם. בעניין זה ראו: Abrahamson, "Redefining Roles", pp. 521-532; במישור הבין-לאומי חלו שינויים במעמדו של הקורבן הבאים לידי ביטוי בשתי החלטות של האו"ם בשנים 1985 ו-2005. לעניין זה ובאופן כללי לעניין השינוי במעמד הקורבן במשפט הבין-לאומי ובמנגנוני צדק מעברי, ראו: Bernath, "Complex Political Victims"; לעמדה שונה, שמתנגדת למגמה זו ורואה בהענקת זכויות לקורבן חזרה ליסודות של נקמה, ראו: Sarat, "Vengeance". סוגיה נוספת שהמשפט הבין-לאומי עוסק בה בהקשר קורבנות מורכבים היא שיפוטם של ילדים-חיילים, דהיינו ילדים שנחטפו וגויסו בכפייה, והפכו בעודם ילדים למבצעי עברה. ראו לדוגמה: Drumbl, *Reimagining Child Soldiers*.

התבצעו לפי בקשת הבעלים ובהסכמתם, אך היו גם מקרים לא מעטים של פלישות ללא רשות. את הרכוש שלקחו "הקופצים" החרימו במקרים רבים השוטרים היהודים. חלקו, כך סיפרו העדים, נותר בידי השוטרים וחלקו מצא את דרכו לאנשי הגסטפו. סיפור "הקפיצות" מייצג את אחד הצדדים המרתקים של משטר החיים בגטו שנכפה על היהודים: שוטרים יהודים, שממונים על אכיפת חוק וסדר, גונבים מגנבי הדירות הנטושות, במסגרת תפקידם כשוטרים. העדים שסיפרו זאת בבית המשפט הפנו את תלונותיהם כלפי השוטרים, ולא כלפי ה"גנבים" המקוריים.⁶³ זוהי עדות לקריסת המשמעות של "גנבה" כמו שאנו מכירים אותה מהחיים המתוקנים. דוגמה נוספת לקשיים המושגיים שמעמידים לפנינו החיים בגטו ובמחנה היא סיפור בית הכלא שהיה חלק מהמנהל היהודי בגטאות. בתוככי הגטו, אותו מרחב כליאה שבו כונסו היהודים בכפייה כשהם נאלצים להתוותר מאחוריהם את חייהם, פעל בית כלא קטן יותר, שבו כלאו אסירים-שוטרים אסירים אחרים, כאלה שעברו על "ספר החוקים" החריג של המקום: הם יצאו את הגטו ללא אישור ונתפסו, הם התחבאו ומקום מחבואם התגלה, הם לא התייצבו לפי הוראות היודנט ונתפסו וכדומה. הגטו ובית הכלא שבו, הכלא הקטן שבתוך הכלא הגדול, הם ייצוג מובהק של האזור האפור החובק-כול. התנהגות השוטרים היהודים כלפי היהודים הכלואים בבית הכלא בגטו אוסטרובייץ, לדוגמה, העסיקה לא מעט עדים במשפטו של מי שהיה סגן מפקד המשטרה היהודית בגטו. זה היה אמנם סיפור שולי בקורות הגטו, אבל הוא מייצג מובהק של זהויות מורכבות ומטושטשות בו־זמנית של שוטרים יהודים, בעצמם קורבנות שאסורים בגטו, הנוגשים, כך לטענת העדים, בקורבנות אחרים, אסירי הגטו הכלואים בבית הכלא במקום.

האזור האפור ודמותו של הקורבן המורכב פוגמים בהיבט נוסף של המשפט הפלילי, משום שהם חותרים תחת הנחת האוטונומיה והרצון החופשי העומדת במרכז המשפט הפלילי: מרחב הבחירה של הקורבן המורכב נפגם, האוטונומיה שלו לא היתה שלמה. ואכן, הדיון בסוגיית שיתוף פעולה בכלל ושיתוף פעולה יהודי בפרט, מעלה את שאלת מרחב הבחירה שעמד לפני היהודים בגטו ובמחנה, היקפו ותוכנו. האם בכלל ניתן לדבר על מרחב בחירה בגטו או במחנה? לורנס

63 סיפור "הקפיצות" נזכר בהליך המשפטי נגד סגן מפקד המשטרה בגטו אוסטרובייץ, עניין פוצ'יץ', שבו ארחיב בפרק שישי.

לאנגר (Langer), חוקר ספרות ועדויות שואה, הגדיר את מרחב הבחירה (במתנה) כ־"Choiceless Choice", בחירה שאין בה בחירה ממשית.⁶⁴ בחירה ללא בחירה, לפי לאנגר, היא למעשה עיוות של הכוח והרצון, היא מציגה את אין האונים של הקורבן שמאופיין בדחף ההישרדות שבו מבקשים נוגשיו להטביע את טבעו המוסרי, משום שכל דרך שנבחרה הובילה בסופו של דבר למוות. ראשיתו של המצב האנושי המוגדר כבחירה ללא בחירה, לטענת לאנגר, היא בכך שהאדם במתנה הופשט מכל תכונה של כבוד עצמי, תקווה ותמיכה הדדית, ומצב קיומי זה משנה את אינסטינקט החיים ומחייב את האדם לאמץ, כניסוחו של לאנגר, את "אינסטינקט הברזל": "עשה לאחרים לפני שאותו הדבר ייעשה לך". זו מציאות שנקבעה על ידי גורל שאין לו אותה משמעות מוסרית מוכרת ומובנת בחיים שקדמו למתנה, והתוצאה היתה שינוי מוחלט של מרחב הבחירה והדילמות. לאנגר מדגיש שמושגים רגילים כמו חופש, כבוד, אומץ, קורבן, גבורה ובחירה הם רק חלק מרשימה ארוכה של מילים "חופשיות" שמתו באושוויץ בלי שהותירו אחריהן חלופות. הן לוי והן לאנגר התייחסו אל אושוויץ, אבל ניתן בשינויים המתחייבים מתנאי המקום והזמן, ליישם גם על החיים בגטו והבחירות שעמדו שם לפני בעלי תפקידים ויהודים "רגילים". במציאות מורכבת זו "נכתבו" כללי אתיקה שונים המותאמים לתנאי הקיום הבלתי אפשריים. דרך נוספת להתבונן במרחב הבחירה של היהודים תחת השלטון הנאצי הצייע הסוציולוג זיגמונט באומן שטען כי "המשחק שהגרמנים אילצו את היהודים להשתתף בו היה משחק של מוות והישרדות, ועל כן כל פעולה רציונלית מצדם יכלה לשאוף רק להגדלת הסיכויים להימלט מהשמדה או להגביל את היקפה, ולא יכלה להימדד אלא לפי קריטריונים אלה".⁶⁵ ערך ההישרדות, לפי באומן, האפיל על כל הערכים האחרים אם בכלל היו כאלה.

מגוון העמדות ביחס למרחב הבחירה שעמד לפני יהודי הגטאות והמתנות מציג למעשה רצף שמשתרע בין "בחירה ללא בחירה" של לאנגר, ובין קיומן של אפשרויות בחירה, מצומצמות ככל שהיו. על הרצף הזה, בין שני הקטבים

64 Langer. יש לשים לב שלאנגר מכוון בדבריו לאסירי המתנות, אך הם נכונים גם, בשינויים המחויבים, ליהודי הגטאות.

65 זיגמונט באומן, מודרניות והשואה, עמ' 206. לדיון מרתק של באומן במרחב הבחירה שהיה לקורבנות היהודים, ראו: שם, עמ' 193–228.

ניסו היהודים לנתב את חייהם כשמטרתם – הישרדות. הם לא יכלו לבחור בין מצב טוב ורע, כפי שכותב באומן, אלא בין רעה גדולה יותר לגדולה פחות. ובהקשר זה הם יכלו לשפר את מצבם, גם אם זמנית, על ידי תפקיד במנגנון הגרמני – בגטו או במחנה. "עצם קיומן של קטגוריות מוגדרות מבחינה ביורוקרטית לזכויות ולשלילות מסוגים שונים הביא לניסיונות קדחתניים להשיג 'סיווג מחדש', להוכיח שאדם 'ראוי' שישייכו אותו לקטגוריה טובה יותר".⁶⁶ התפקידים שיועדו על ידי הגרמנים לאסיריהם, בגטו ובמחנה, יכולים להיחשב כאותן "קטגוריות ביורוקרטיות" מניפולטיביות שגרמו לקורבנות להאמין "שאכן יש עוד משהו להציל, ושכללים ברורים מנחים את האופן שבו יש להתנהג כדי להצילו". במילים אחרות, חיי הגטו והמחנה לא היו נטולי אפשרויות בחירה, שהרי השוטר בגטו יכול היה לבחור שלא להתמנות כשוטר, או יכול היה לעזוב את תפקידו עם תחילת הגירושים מהגטו; ראש־הבלוק במחנה יכלה לסרב לקבל על עצמה את התפקיד ולשאת בתוצאות בחירתה. בשני המרחבים – הגטו והמחנה – מדובר בבחירה שהתקיימה במרחב של מוות, גם אם יש הבדלים ניכרים בין גטו למחנה, בין תקופות בחיי הגטו ובין גטאות ומחנות שונים. אבל האיום התמידי על חיי אדם, הדאגה התמידית לא ליום המחר, אלא לרגע הבא, אי הוודאות המוחלטת שהיתה חלק ממנגנון הרמייה של הגרמנים – כל אלה הרכיבו את מרחב הבחירה. הבנת מרחב הבחירה בגטו ובמחנה, שהכתיב כללי התנהגות שונים שאינם ניתנים לשיפוט לפי אמות מידה של עולם מתוקן, תסייע להתחיל להבין את בחירותיהם של הנאשמים ושל יהודי הגטו והמחנה בכלל, כסיפורי חיים, שאינם ניתנים לסיווג דיכוטומי בין גיבור לבין משתף פעולה, בין אשם לבין זכאי. גם העדים־הניצולים זיהו מרחב מסוים של בחירה כאשר סיווגו את ממלאי התפקידים השונים לפי התנהגותם: היו שוטרים טובים, היו שוטרים שניצלו לרעה את השררה הזמנית שניתנה בידיהם, והיו אחראיות בלוק הגונות ככל שהדבר התאפשר באותן נסיבות.

כיצד מתנהג המשפט כאשר הוא פוגש בקורבן המורכב? פרקי הספר יציגו את המפגש המרתק בין המציאות למשפט, בין ההיסטוריה לכללי המשפט, בין מרחב הבחירה המיוחד של היהודים בגטו ובמחנה ובין מרחב הבחירה שמניח המשפט הפלילי הליברלי. ההתנגשות בין המציאות ההיסטורית ובין המציאות

שיוצרים כללי המשפט, בין שמדובר במשפט הקהילתי ובין במשפט המדינתי, היא שעומדת בלב לבו של הספר.

מתודולוגיה: קריאה נרטיבית

מלים הן פילטרים צבעוניים: בחירת המלים צובעת את האירועים ואת גיבוריהם בצבעים מסוימים [...] המלים שנבחרו מגדירות את גיבורי הסיפור, את היחסים ביניהם ואת העולם שבו הם פועלים; הן מגדירות את מספריו ואת קוראיו.⁶⁷

הזירה שבה מתרחשת הדרמה המשפטית שעומדת במרכז הספר מחייבת התייחסות שונה לטקסטים המשפטיים. הבנת הבחירות שעשו המשתתפים השונים ובעיקר חשיפת המתחים שבין המשפט ובין ההיסטוריה, בין הוראות החוק ובין מציאות חייהם של הנאשמים והעדים, כל אלה דורשות דרכי קריאה אחרות. משום כך הקריאה בטקסטים שעליהם סובב הספר איננה קריאה משפטית קלאסית, שמתמקדת בהכרעות השיפוטיות בלבד. ההליכים המשפטיים המתוארים בספר מציעים אתגר מרתק לניתוח נרטיבי ותרבותי של הטקסטים המשפטיים במובנם הרחב – דהיינו מסמכים הקשורים להליכי חקיקה, עדויות ופסקי דין, בעיקר משום שגישה זו מאפשרת להציב במרכז הדיון את מספרי הסיפורים ואת סיפוריהם האישיים; לא רק בפסקי דין, אלא גם כאשר מדובר בעדויות, בהתפרצות של עד כלפי הסנגור, בקריאות גנאי מצד הקהל, או בבחירה של שופטים לפקפק במהימנות העדים הניצולים בהיותם "מרי נפש".⁶⁸

הדיון בשאלת ההתמודדות המשפטית עם התופעה של שיתוף פעולה יהודי בתקופת השואה מרחיב את גבולות האתגר שבקריאת טקסטים משפטיים. בניתוח משפטי רגיל של טקסטים כאלה (עדויות או פסקי דין) הדעת ניתנת בדרך כלל להצגת הטיעונים, לבדיקת התשתית העובדתית ולהתאמתה לרטי האישי, וכמובן לתוצאה המשפטית הסופית. קריאה כזאת יוצרת תמונה חד-צדדית נטולת

67 יופי תירוש, "סיפור של אונס", עמ' 582.

68 ראו: עניין פוצ'יץ' (מחוזי), פסק הדין, עמ' 52.

עומק והקשר היסטוריים. אבל אם במקום להתמקד בטיעון המשפטי ובתוצאותיו נציב במרכז הקריאה את שחקני המשפט השונים, נוכל להתגבר על המגבלות המבניות של השיח המשפטי ולהציע נקודות מבט חדשות, כאלה שנעלמות בקריאה "משפטית" רגילה. קריאה נרטיבית מאפשרת לזהות את ההשפעות הבלתי נמנעות שהיו על השופטים בעיצוב יחסם כלפי יהודים משתפי פעולה או כלפי עדים ניצולי שואה. היא גם תאפשר לקוראים להיכנס לנעליהם של העדים והנאשמים ולהבין את מציאות חייהם בגטו ובמחנה. קריאה זו מנסה להבין מה הם הסיפורים שבהם בחרו השופטים ואלו סיפורים הם לא בחרו כדי להרכיב את ההכרעה המשפטית, בין שמדובר במשפט הקהילתי, שבו גבולות ההכרעה רחבים, ובין שמדובר במשפט המדינתי המחייב הכרעה חד־משמעית, זכאי או אשם. הקריאה בטקסטים המשפטיים אינה מכוונת למצוא שקרים וסתירות במטרה לבחון את מהימנות העדים כחלק מתהליך קביעת אחריותו המשפטית של הנאשם, אלא מבקשת לברר את הדרך שבה התייחסו כל שחקני המשפט ליהודים משתפי פעולה. את עדויותיהם של נאשם או נאשמת שמכחישים שהיכו יהודים אחרים, בניגוד גמור לעדויות אחרות, איני בוחנת אפוא ברמה "המשפטית" אלא ברמה ה"נרטיבית", כלומר כיצד הן משרתות את הסיפור שביקשה העדה לספר על ראש הבלוק שבו שהתה, או את הסיפור שביקש העד לספר על השוטר ועל המשטרה היהודית בכלל.

יש לזכור שהכחשה "משפטית" היתה הכרה, משום שבסופו של דבר מדובר היה בדיני נפשות. ואולם כשמבינים את העדויות לא רק כסיפור משפטי שמיועד להרשיע או לזכות, אלא גם כסיפור היסטורי שמבקש לקרב את בית המשפט אל המציאות הממשית, לדברים כמו שהיו ולא כמו שהם מתפרשים כשהם מתורגמים לקטגוריות משפטיות פליליות – התמונה הרחבה יותר נחשפת. כך למשל חקירה נגדית – אחת מאבני היסוד של השיטה האדוורסרית⁶⁹ – נועדה לפגוע במהימנותו של העד ובאמינותו. ככל שרבים השקרים, הסתירות והפגמים האחרים

69 בשיטת המשפט האדוורסרית, הנוהגת בארצות המשפט האנגלו־אמריקאי, ההליך המשפטי מבוסס על יריבות בין הצדדים, בעוד שתפקידו של השופט נותר סביל. הצדדים לדין בוחרים את הראיות שיציגו לבית המשפט כדי להוכיח את טיעוניהם, והעיומת ביניהם הוא שקובע את גדר המחלוקת. בהכרעת הדין כבול בית המשפט לבחירותיהם העובדתיות של הצדדים. על השיטה האדוורסרית, ראו: 3: *Damaska, The Faces*.

בעדות, כך קטן משקלה. לפיכך במשפטים בישראל הרבו סנגורי הנאשמים לשאול את עדי הקטגוריה שאלות שקשורות לזמן (מתי הגיעו למחנה, מתי חוסל הגטו, מתי התקיימה האקציה, באיזו שעה בדיוק נערכו מפקדי הבוקר וכיו"ב) במטרה ברורה לערער את אמינות העדויות ולהצביע על כשליהן. ככל ששאלות אלו חשובות לקביעת האחריות הפלילית, הרי שאין הן מלמדות דבר וחצי דבר על החיים בגטו או במחנה, על הבחירה למלא תפקיד ומניעיה. מכאן חשיבותה של הקריאה הנרטיבית, שהיא קריאה לעומתית לכוונת המחוקק או לכוונה המשפטית, כלומר זו קריאה שמכוונת להציל את הסיפור התרבותי, הנחסם בדרך כלל על ידי הסיפור המשפטי. בדרך זו יינתן "קול" לנרטיב האחר, זה החסר "קול" של הנאשמים והעדים. מכאן חשיבותו של הנרטיב לא רק כתאוריה, אלא גם כמתודולוגיה, שמדגישה את הסיפור ולא את הכללים והקטגוריות, ובכך מאפשרת שיפוט הקשרי.

המאבק בין נקודות מבט שונות ובין נרטיבים שונים שמאפיין – אם כי בדרכים שונות – הן את המשפט הקהילתי והן את המשפט המדינתי, מציג את ההליך המשפטי כדרמה מרתקת. בדרמה זו, שבאה לידי ביטוי סוער בהליכים הישראליים, התעמתו זיכרונות שונים, באופן שלעתים נשמע סיפור של אירוע מסוים עם התחלה, אמצע וסוף, ולעתים נשמע סיפור קטוע שאינו נטוע בהקשר כלשהו. זאת ועוד, הסיפורים סופרו בשפות שונות ולעתים נדרשה מעורבותו של מתורגמן, מהלך שהוסיף על מורכבות "התרגום" של הסיפור האישי לסיפור משפטי; ולעתים נשמע הסיפור בסערת רגשות והתפרצות של עד. על בימת בית המשפט ניתן היה לזהות היבטים של המאבק שהתרחש מחוצה לו, מאבק על עיצוב וגיבוש זהותו של "הישראלי החדש", משום שכאן בבית המשפט, אחד הסימנים המובהקים של "ישראל החדשה", נפגשו "היהודי החדש" באמצעות הנרטיב של התביעה ו"היהודי הישן" בדמותם הממשית, הכואבת וכוועסת לסירוגין, של העדים והנאשמים, כשכל צד עושה שימוש שונה בחוק לעשיית דין, לפי צרכיו.

המאבקים בין הנרטיבים באו לידי ביטוי גם בשחזור הסמלי של אירועים מן העבר, שחזור שהוא למעשה מאפיין נוסף של ההיבט התיאטרלי של ההליך המשפטי. שחזור טראומה מן העבר באמצעות עדויות ראייה עושה את העבר

למוחשי ונגיש בבית המשפט, וכך למעשה עלו חיי הגטו והמחנה על בימת בית המשפט. שחזור כזה, שנעשה באמצעות עדי ראייה שמסתמכים על זיכרונם, מדגיש את חשיבותה של עדות הראייה כאמצעי לקרב טראומות מן העבר להווה ולהפיכתן לנגישות לצורך התמודדות ואולי אף פיוס בין הנאשמים ובין הקהילה שבה הם חיים; אבל כפי שאראה בהמשך, בשחזור שנעשה בהליכים שהספר עוסק בהם לא היה כל מסר מרפא. הרגעים המשוחזרים היו רגעים קשים של כאב, השפלה, חוסר תקווה, אובדן פיזי ואובדן צלם אנוש, רגעים שבהם נדרשו אנשים להכריע בשאלות מוסריות קשות, לבחור בין רע ובין רע עוד יותר. ברגעים אלה, שהיו נחלתם של הנאשמים והמאשימים (העדים) כאחד, התעמתו ניצולים־קורבנות מאשימים עם ניצולים־קורבנות נאשמים. אנשים שהגיעו מאותו גטו ומאותו מחנה ניצבו אלו מול אלו, ולא אלו לצד אלו. מבחינה זו קשה היה לתחום קו גבול ברור בין "הטוב" ובין "הרע", בין הנאשם־הקורבן ובין העדים־הקורבנות. ה"סוף" של הסיפור לא נשא, מבחינה זו, בשורה מנחמת כלשהי למי מהם. שני הצדדים נותרו שבויים באירועים שהתרחשו "אז" ו"שם".

השחזור בבית המשפט גם לא עורר דיונים ציבוריים ואף לא התערבויות של אנשי רוח, סופרים ומשוררים, כמו שאירע למשל במהלך פרשת קסטנר או משפט אייכמן ובעקבותיהם. לא נתקיימו דיונים על התפנית הקיצונית שקיבלו חיי היהודים כשכבשו הגרמנים את אירופה, על ההתמוטטות המוסרית האיומה שהיתה גם נחלתם של הקורבנות; שאלות כגון האם יכול להיות יהודי משתף פעולה "טוב", הייתכן שבפעולותיה של המשטרה היהודית היו גם צדדים שהועילו לקהילה, ושאלות רבות נוספות שקשורות לתנאי חייהם ולהתנהגותם של יהודים בנסיבות שונות בתקופת השואה, כלל לא עלו לדיון ציבורי.

ייחודה של עדות משפטית הוא בכך שהיא מעין אמצעי ל"אילוף" הסיפורים האישיים והתאמתם לקטגוריות משפטיות ולשיח המשפטי הבינרי, שמטרתו הכרעה ברורה בין אשם לזכאי. כללים אלה מופעלים באותו רגע קריטי, רגע מסירת העדות, שבו נעלמת החוויה החושית והופכת למילים. אז משתמש המשפט בכלים חיצוניים – דיני ראיות וכללי פרוצדורה – כדי לטפל במסגרת הזמן של העדות (לדוגמה, כללי התיישנות), בתוכן (העד יכול לדווח רק על מה שראה

או שמע), בדרך שבה נמסרת העדות (חקירה ראשית וחקירה נגדית, כל חקירה וכלליה הקבועים בדין).⁷⁰ לעדות שצלחה את המבחנים הללו מעניק המשפט את הסמכות העליונה של "אמת". אבל חשוב לזכור כי מה שבמבט ראשון נדמה מגביל, יכול גם להיחשב אמצעי שמאפשר את מעשה העדות, כלומר דווקא כללי השיח המשפטי הם שמאפשרים לשואה להיות "מדוברת" בספרה הציבורית. כמו שכתב חיים גורי על הפרוצדורה המשפטית בהקשר עדויות הניצולים במשפט אייכמן:

אז מופיע הכוח. כוח המסגרת, כוח הזמן והמקום, כוח הלא־תהוו, הלא־דמיון־תעתיים [...] יש להודות, ללא הרף, לבית המשפט הסולד מטבע ברייתו ב"אימפרסיוניזמים", מ"ניתוחים מעמיקים" מ"תחביבי פסיכולוגיה". באכזריותה הבהירה של מכונת החוק אתה מוצא את גילוי הנאצל של הסדר המארגן את התהוו, המחזיר לעובדות העקשניות את משמעותן, המשחרר, דרך הנוהל המיוחד שלו, את האנרגיה של האמת היוצאת לאור עולם.⁷¹

למרות חשיבותה ותרומתה של הקריאה הנרטיבית, מטרתה אינה יצירת סיפור היסטורי מדויק שמבוסס על עובדות שנבדקו פעם אחר פעם. מטרתה היא להתגבר על הכללים המשפטיים והקטגוריות המשפטיות ולהציב במרכז את החוויה האישית של הקורבן, הנאשמים והעדים, את ניסיונם האנושי ואת התמודדותם האישית והקהילתית עם נסיבות חריגות בקיצוניותן, ולבחון כיצד כל אלה "מתורגמים" לסיפור בתוך המסגרת המשפטית. בהקשר זה, אין חשיבות אם האקציה בגטו התרחשה באביב או בסתיו, או אם מפקד הבוקר התקיים בשעה

70 משטור תהליך מסירת העדות אינו ייחודי למסגרת המשפטית; גם המסגרות התרבותיות חברתיות מפקחות על תוכן העדויות באמצעות כללים בלתי כתובים המוטמעים היטב בתודעה החברתית, כך שתוכנה של כל עדות מעוצב על פי המסגרת שבה היא נמסרת. דוגמה לעדות חברתית מפקחת אפשר למצוא בעדותה של צביה לובטקין בוועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד ביוני 1946 בקיבוץ יגור, עדות שהיא אחד המעמדים המכוננים מבחינת התודעה התנועתית והלאומית בהקשר של זיכרון השואה. המעמד דרש סיפור לאומי, לא־אישי, שמעלה על נס את החינוך התנועתי, את גבורת הנוער ואת מקומה של ארץ ישראל בסיפור השואה. לובטקין היתה מודעת לציפיות ממנה, ועמדה בהן ללא סייג. ראו: לובטקין, "אחרונים על החומה".

71 גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 139.

כזו או אחרת. הקריאה הנרטיבית גם אינה מבטלת את הכללים המשפטיים או את ההכרעה המשפטית, אלא מצרפת אותה אליהם ויחד אתם יוצרת סיפור משפטי שלם יותר.

"הגיבורים בסיפור שלנו", כתב ההיסטוריון וחוקר השואה יהודה באואר, "הם בדרך כלל, כמו רובנו הגדול – תערובת של גוונים שונים – לא שחור או לבן".⁷² המשפט, בניגוד לגיבוריו של ספר זה, הוא שחור או לבן. המפגש החי, התוסס והמרתק שבין האזור האפור והקורבנות המורכבים האנושיים ובין השחור-לבן המשפטי, הוא שעומד במרכזו של הספר ואתו אפרוש בעמודים הבאים.